

X 753

ч/к

Л.Н.ТОЛСТОЙ

ОЛЕАННАРФА

Л. Н. ТОЛСТОЙ

ОЛГАННАРҒА

Чоохтар,
баснялар,
нымахтар.

Хакасская областная
БИБЛИОТЕКА

ХАКАСИЯНЫҢ КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
АБАКАН—1963 ч.

ТАПТЫРҒАС

	Стр.
Кавказтағы пленник (чоох)	3
Күркүннің тұлғу. (Басня)	36
Тииннен пұр. (Басня)	37
Күскелер. (Басня)	39
Пұрның адай. (Басня)	39
Хызычах паза чабаллар. (Нымах)	40
Ұс аба. (Нымах)	42
Обезьяна паза горох. (Нымах)	46
Липуньычах. (Нымах)	47
Ұғренділіг оол. (Басня)	50
Чук. (Басня)	—
Адай паза аның көлеткізі. (Басня)	—
Шат паза Дон. (Нымах)	51
Сад көрчен кізі паза аның ооллары. (Басня)	52
Тозын пол парған пұр. (Басня)	53
Хозаннарның пағалар. (Басня)	—
Ұс тілім халас паза бір каралка халас. (Басня)	54
Пабазының ооллары. (Нымах)	—
Волга паза Вазуза. (Нымах)	55
Ікі харындас. (Нымах)	56
Пұрның өскі. (Басня)	58
Хайди бір ирен хастарны үлестірген. (Нымах)	—
Ікі нанчы. (Басня)	60
Дуб паза хузух ағазы. (Басня)	61
Ирен паза суғ ээзі. (Басня)	62
Чарханат. (Нымах)	—

КАВКАЗТАҒЫ ПЛЕННИК

I.

Хачаң-да Кавказта пір пиг офицер полып служить полтыр. Аны Жилин тіп адачаң полтырлар.

Пірсінде ол ибінең письмо алтыр. Ол письмода кири ічезі піди пастыр: „Мин уғаа тың кирибістім, палам, тоозылар алнында хайран оолаамнаң тоғазып аларға итчем. Килдек ибінзер, мағаа тоғазып ал, чыып сал мині, анаң, худаинаң, пазох службаңа айланарзың. Мында мин сағаа хыс таа таап салғам: хыйға даа, сіліг дее, харахха даа чылығ. Көңніне кірзе, арса, алыс таа саларзар, анда саңай даа мында хоных хон саларчыхсың“.

Жилин сағысха түзібіскен: „Сынап таа инейек хомай улыбысты, паза тоғазарға даа килізер бе ни. Пар килерге кирек: че сынап ол хыс көңніме кірзе, аны ал таа салам“.

Анаң ол, полковниксер парып, отпуск алып алған, арғыстарынан анымчохтас салған, поэнының солдаттарына төрт көнек араға сыйлабызып, чолға тирін сыххан.

Ол туста Кавказта чаа полған. Аар-пеер чөрчее чох полған. Пірее орыс кізі крепостьтаң сала даа ыраза, татарлар аны өдір салчаннар, алай ба ыраххы тағлар аразынзар, иблерінзер апарыбысчаннар. Аннанар анда неделяда ікі хати крепостьтаң крепостьсар хадарчы солдаттар чөрченер. Алнында, соонда солдаттар парчатчаннар, ортызында, тізен, чорых париган чон парчан.

Ізіг чайғы полған. Таң атарынан крепость тастында обозтар чыылыс парғаннар, анаң солдаттар килгенде, пар сыхханнар. Жилин чалаң полған, нима таарлаан ханаазы обозта парчатхан.

Чибіргі пис пирста парарға кирек. Обоз айныда пар полбинчатхан: алай ба солдаттар нимее-де турыбысчалар, алай ба пірее ханааның терпегі суурын парча, алай ба піреезінің ады турыбысча, пасхалары оларны сағып, тохтабоғысчалар.

Чарым күн иртіп парған, че обоз чарым чол ла тобырған. Тозын, ізіг, күн харағы хайдар-хайдар ізітче, көмес тынанып алчаң даа чир чоғыл. Хуруғ чазы ла: пір ағас таа, пір сырып таа көрінминче.

Жилин пурун парыбысхан полған, анаң, обозтың чағдирын сағып, тохтабысхан. Истіп турза, обозта пырғы тапсапча—пазох турыбыстылар. Жилин сағын салған: „Че чалғызан, солдаттар чох парыбыссам чи, хайди полар? Адым чахсы, сынап татарларға урун парзам, үкүс салам. Алай парбим ма?“...

Іди ікі сағыстанып, пазох тохтабысхан. Андада ағаа пазох пір офицер, Костылин, чидіп алған: Костылин мылтыхтыг полған. Ол піди теен:

— Солдаттар даа чох паран, Жилин. Паза сыдачаам чоғыл, азыранарым килче, ізіге пыс парим. Көр, көгенегім прай өл.—Костылин иттіг, чоон кізі полған. Хара тирі ах

тур, прай хып-хызыл пол партыр. Түрче сағынып алып, Жилин сурған:

— Мылтығың чи ухталған ма?

— Ухталған.

— Андаг полза, параң. Чоохтас салаң—чарылбасха.

Анаң пар сыхханнар. Чоох-чаахнаң чазыча парып одыр-чалар, ибіре харағлирын ундубинохчалар. Чазы чирде ибіре ырах көрінче, ноза.

Чазы тоозыларынаң, чөл ікі тағ аразына кірген. Жилин теен:

— Пурнада тағ үстүне сыгып, ибіре көрініп аларға кирек. Мында хорғыстыг, тағ аразынаң сығара хонғаннарын даа көрбин халарзың.

Че Костылин тіпче:

— Нимені көрчең? Параң.

Жилин аны испеен.

— Чох,—тіпче,—син мында сағы, мин көр килим. Анаң сол саринда турған тағларзар чүгүрткен. Жилиннің ады маңат ат полған, тағ чоғар, ханаттыг ла чіли, сығара хонған. Сығара ла хонза, халах, ырах ниместе мына чалаң татарлар турлар. Отысча кізі. Аны ла көріп, адын нандыра айландырған; татарлар аны көрібөк салғаннар, сүріс сыхханнар, постары, тізең, мылтыхтарын суура тартхлапчалар. Жилин, тағ индіре үкүс салып, Костылинге хысхырча:

— Мылтығың суур!—позы адынаңар піди сағынча: „Иркечеем, осхырдах мині, сүрнікне ле: сүрнік парзан, ос полбаспын. Мылтыхха ла чидіп алим, анда мині тут полбастар“.

Костылин, тізең, татарларны ла көр салып, арғызын даа сағыбин, крепостьсар алдыра чүгүрт сыххан. Адын хамчызынаң пірде пір саринаң хамчылап ла тур. Тозын аразында адының пулғапчатхан хузурии ла көрін париган.

Жилин көрче—кирек хомай. Мылтых парыбысты, чалғыс хылыснаң на ниме ит полбассың. Аннаңар нандыра тартхан, солдаттарзар чидіп аларға сағынған. Көрзе ле—

алтыча кизи агаа чол тогыр чүгүртіп одырлар. Жилиннің ады чахсы, че оларның аттары анинаоох артыхтар, агаа хоза чол тогыр килилер. Нандыра айланарға тіп, тінін тар-тыпча, че адын тут полбиныбысхан, ады татарларзар алдыра чүгүрче. Көрче—пора аттығ, хызыл сағаллығ татарин чагдап одыр. Хысхырча, тістерін ырсайтыбыстыр, мылтығы тимде.

„Че,—сағынча Жилин,—пілчем мин сірерні, айналарны: тіріге хаап алзалар, тирен орам чирде одыртып саларлар, хамчынан соғарлар. Мин тіріге туттырбаспын“...

Че Жилин, сынынаң кічіг дее полза, сырах кизи пол-ған. Хылызын суура тартып, адын хызыл татаринге удур тудып, сағынча: „Алай ба адымнаң типсет салам, алай ба хылыснаң өдір салам“.

Че Жилин агаа чит полбин халған—кистінен аны мыл-тыхнаң атханнар, ухтар адына тееп парғаннар. Чүгүр па-риған ады андарыл парған. Жилин агаа азағын төзендір салған.

Ол тура хонарға иткен, че маңнанмин халған, ікі та-тарин аны пазып алып, холларын кистіне толғааннар. Күс-теніп, тура хонған, ол ікі кизіні андара тастабысхан. Ол туста аттарынаң пазох ұс кизи, түзе сегіріп, аны мылтых-тарының сабынаң пазынаң саап сыхханнар. Жилиннің хара-ғы оды узыбызып, ол пазох андарыл парған. Татарлар аны хаап алғаннар, изерлерінең ікінчі холлағларын суурып алып, аның холларын, кистінзер толғи тартып, тоңни палғап сал-ғаннар, анаң атха алтандыарға сөөртееннер. Пөрігі хайда-да түс партыр, сапогтарын суурып алғаннар, прай ніндіп, ахчазын, часызын пылап алғаннар, көгенегін прай чыртып салғаннар. Жилин адын көрзе, ол, парасхан, хайди анда-рылғанынаң ідөк чатча, азахтарынаң на сабынча, че азахта-ры чирге теңминче; пазында тизік, ол тизіктең хара хан сірлеп ахча, ибіре чир прай хан пол партыр.

Татарларның пірсі, андар пастыр парып, изерін алған, ат азаанаң на сабынча; анаң ол, кинжалын сығарып, аттың тамағын кизібіскен.

Анаң хызыл сағаллығ татарин адына алтанып алған, пасхалары, тізен, Жилинни ағаа усхастырып, аңдарыл парбазын тіп, аны хааснаң татаринниң хурына палғап салғаннар. Аның соонаң тағларзар алдыра чол тутханнар.

Жилин, татаринниң кистінде одырып, аның чабал чыстығ сыртынзар сырайынаң чачылып ала, илеңнеп парып одырған. Татаринниң чалбах чарнынаң, чоон мойнынаң хырған ниткезінен пасха пір дее ниме көрінмеен. Жилинниң пазы чара сабылып, харахтарына туу хан ах парған. Ол оңдайли, истіг иде одырып таа полбинча, харағына ахчатхан ханын чыс таа полбинча. Холлары, толғалып, кистінде палғал парғаннар.

Іди олар тағ чоғар ўр парғаннар, хайдағ-да суғ кискеннер, анаң өзенче парчатхан чолча парғаннар.

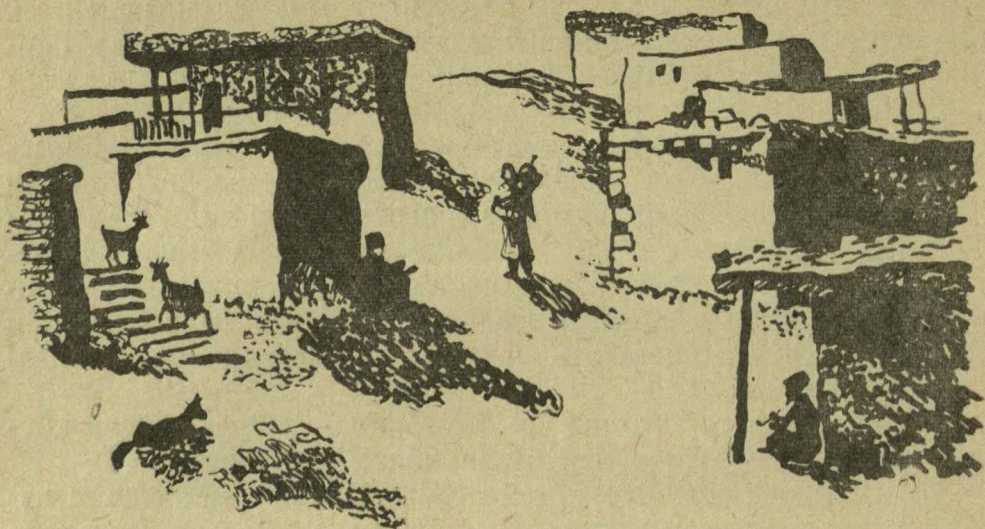
Аны хайдар апарчатханнарын Жилин көріп аларға иткен, че харахтарын туу хан хатып парған, аар-пеер хылчаңнап таа алчаң оңдай чох полған. Пүрўнкі полибысхан; пазох пір суғны кискеннер, анаң хайдағ-да хаялығ тағ чоғар парғаннар, тўдўн чызы чыстанған, адайлар ўргені истілген. Тўрче поларынаң аулға¹ читкеннер. Татарлар, аттарынаң тўзіп, парыбысханнар. Сах андох олғаннар чыылыс килгеннер. Жилинни ибіре турғлап алып, сырласчалар, өрінчелер, аны тастарнаң миргелееннер.

Пір татарин, палаларны хыя сўрглебізіп, Жилинни аттаң тўзіріп, сўмекчінни хығырған. Сўмекчін—чалбах сырайлығ, чалғыс көгенектіг ле ногаец² кізі полған. Көгенегі прай чыртых, көксі чалаас. Татарин ағаа ниме-де чахаан. Сўмекчін колодка ағылған. Ол тимір кольцолар кизірткен ікі ағас чурка полған. Кольцоның пірсі замоктығ.

Жилинниң холын систібіскеннер, азахтарына колодка кизіртіп салып, серейзер апарып, аны аңдар кире сазыбысханнар. Анаң серей ізинин чаап, пиктеп салғаннар. Жилин тизек ўстўне аңдарыл парған. Иледе чадып, харасхыда харбаңнанып, нымзах араx чир таап алып, ипти чат салған.

¹ Аул – татарларның аалы.

² Ногаец—Дагестанда, тағлығ чирде, чуртапчатхан кізі.

II.

Ол хараағызын Жилин пір дее узубаан. Хараалар хыс ха полған. Ёр ниместен таң чарып пастабысхан. Жилин көрзе—пір тизік өтіре чарых көрінче. Турып, ол тизікті улуғ иде хазып алып, тасхар пахлаан.

Көрче—тағ индіре чол парча, сол саринда татарларның саклязы¹ турча, аның хыринда ікі ағас өс партыр. Сакляның иркін алнында хара адай чадыр, паза ікі палалығ өскі чөр. Өскі палалары хузурухтарынаң на пулғапчалар Аннаңар көрзе—тағ чоғар халбах, хоостығ көгенектіг, узун станнығ, сапогтығ чиит татарка килив. Ол кафтаннаң чапхан пазында суғлығ улуғ кувшин ағылып одырған. Агаа хоза чалғыс көгенектіг ле, тас пастығ оолағасты чидініп алтыр. Анаң ол ипчі, суғлығ кувшинін тудынып, саклязар

¹ Сакля—Кавказта чуртаан чонның иблері.

кір парған, сах-олох саклядаң кичеегі хызыл сағаллығ татарин сых килген. Ол торғы бешметтіг¹, чалаас азахха кис салған өдіктіг полған. Хурында—кўмўснең хоостаан кинжал. Пазына хой теерізінең тіккен хара папаха сиртейте кис салтыр. Ызік алнында турып алып, кириліп ала, хызыл сағалын сыйбап тур. Анча-мынча турып алып, сўмекчініне ниме-де чахып салып, хайдар-да парыбысхан.

Анаң ікі чалаң пала аттарын суғарарға парғаннар. Аттарының ахсылары өл. Олар иртіп парғанда, ибдең тас пастығ оол палалар сығара хонғаннар, прайзы чалғыс көгектіглер ле, станы чохтар, чыылызып алып, серей хыриша киліп, сырып таап алып, аны тизіксер суғып, пулғастыр сыхханнар. Жилин оларны хуйдырыбысхан—анаң на олар, сырлазып ала, ўкўс салғаннар, тізектері ле хазанас парир.

Жилин, тізең, уғаа сухсапчатхан, тамағы прай хуруп парған. „Пирее дее кизи килерчік“ тіп сағын турған. Иссе—кем-де серей ізинин асча. Ол хызыл сағаллығ татарин полтыр. Анынан хада пір кичіг сынның хара татарин килген. Анзының хара харахтары іди ле чылтырасчалар, сағалычағы узун нимес, таралған, көгліг сырайлығ, позы хатхырлача. Хара татарин арғызынаң артығох чазан салтыр: көк торғы бешметтіг, хурындағы кинжалы улуг, кўмўс; өдігі хызыл сафьян туупнаң тігілтір, кўмўс чіптернең хоосталтыр. Ол чуғачах өдігіне хати пазох өдік кис салтыр. Ах хурусхадаң тігілген пөрігі сілігөк полған.

Хызыл татарин кірерінең, хырызынған на чили, ниме-де кибіреніп, столбаа сіреніп турыбысхан, Жилинзер пўўр ле чили көр тур. Харазы, тізең,—чапчаң, көгліг кизи,—азахтары пружиналығ ла осхас, кірбинең, Жилинзер пастыр киліп, аның алнында чочая одырып алып, позының тілінең ниме-де табырах-табырах чоохтанған, харахтарын сығынып тілін тычлатхан. Ол арада чоохтан салча:

— Корошо, урус! Корошо урус!

¹ Бешмет—тастына кисчең кип.

Жилин пір ниме пілбеді. Анаң тіпче:

— Сухсапчам, суғ пірінердек.

Харазы хатхырча.

— Корошо, урус,—анаң пазох поэының тілінең ниме-де тіпче.

Жилин ирнілерінен, холларынан суғ пірінер тіп көзітче. Хара татарин оңар салған, уламох тың хатхырыбысхан, анаң, ізіктең пахлап, кемні-де хығырған:

— Дина!

Он ўсче частығ нискечек хызычах чўгўр килген. Омазынаң хара татаринге тўй. Аның хызычаа полтыр. Харахтары андағох хара, сырайы андағох абахай. Аллығ нінніг узун көк көгенектіг. Көгенегінің көксінзеркізі, идегі, ніннері хызыл иснең хоосталтыр. Узун станнның. Азахтарына чуғачах өдігестер кизіп, оларына хадылли пөзік тахалығ пасха өдік кис салтыр. Мойнында чіпке чізілген кўмўс маниттер. Чылаңмастығ узун хара кичегеліг. Кичегезіне чалбах лента ўр салтыр, ол лентаа кўмўс маниттерөк тік салтыр.

Пабазы аны хайдар-да ысхан. Чўгўрібізіп, тұрче поларынаң суғлығ тінте ырағачах ағыл килген. Аны Жилинге піріп, оортах арах чочая одырып алып, аның хайди суғны ісчеткенін чапсып көріп одырған.

Жилин, суун ізіп алып, ырағачахты нандыра пирген. Хызычах, сас ла киик чіли, хыя сегірген. Пабазына даа кўлкістіг пілдір парған. Анаң пабазы аны пазох хайдар-да ысхан. Ол, ырағаны алып алып, чўгўрібіскен. Анаң іпек ал килген, пазох алнында одырып алып, аның хайди азыранчатханын көрген.

Татарлар парыбысханнар. Сығып, серей ізіин пазох пиктеп салғаннар. Тұрче поларынаң ногаец сўмекчі киліп, Жилиннi хығырған:

— Паран, хозяин, паран!

Орыс тілін пілбинөкче. Че хайдар-да хығырчатханын Жилин оңарған.

Жилин ахсап ала парча. Азахтарындағы колодка истіг

нимес, аар, пасчаа даа чоґыл, азахтарын хыя ла толғапча. Хайди полза, серейдең сыхты. Көрзе—улуґ нимес аул, онча ла тўнўк полар, аул ортызында мечеть¹ турча. Пір туранын хыринда изерлеен ўс ат тур. Оларны тіннерінең олғаннар тут турлар. Ол турадаң хара татарин, сығара хонып, холынаң пулғап, Жилинни хығырча. Позы хатхырлача, поэнын тілінең ниме-де чоохтанча. Анаң пазох тураа кире хонған. Жилин андарох кірді. Тура істі чахсы. Стенелері тойнаң чып-чылбыраң иде сўрткеллтір. Алнындағы стене хазында чохыр пудускалар ўўл партыр, пасха стенелерде чахсы кибістер хызылған; кибістер ўстўнде прай кўмўснен чазалған мылтыхтар, пистолеттер, хыстар хызыл партыр. Ызиктең сол саринзар кічичек чабызах пеезічек. Полы чир, че ап-арыґ. Полға киистер тўзелтір, киистер ўстўнде кибістер, че кибістер ўстўнде нымзах пудускалар. Ол кибістерде пір ле башмактыґ хара, хызыл татариннер, паза олардаң пасха ўс аалчы кізі одырғаннар. Полғанының на кистінде нымзах пудускалар салылтыр, алныларында, тізең, тоґлах чардычахта проса уынаң иткен плинелер, хаяхтыґ аяґастар паза пиволыґ ыраґаґахтар. Плинелерні холнаң алып чіпчелер, холлары прай хаях пол партыр

Жилин кірерінең, хара татарин тура хоған, аны кибістең оортах, чир полға одыртырған; поэы, пазох кибіс ўстўне одырып алып, аалчыларын плиненең, бузанаң сыйлапча. Ноґаец, Жилинни кўзіткен орынға одыртып салып, поэы, тастындағы башмаґын суурып, аны иркін алнында турґыс салып, эелеріне чаґын араҳ иде киис ўстўне одыр салған. Ыди оларның азыранчатханнарын кўріп, сілегейлерін не азырып одырған.

Татарлар азыранып алғаннарында, татарка, киліп, хаяхты, плинелерні апар салып, арыґ таз, суґлыґ ыраґа аґылған. Татарлар, холларын чууп алып, анаң, тістенекти турып, аяларын пірге тудынып, аар-пеер ўрглеп ала молитвалар хы-

¹ Мечеть—мусульманнарын, татарларның тигірібі.

ғырғаннар. Аның соонаң, орыннарына одыр салып, ниме-де чоохтасханнар. Анаң аалчыларның пірсі Жилиннең орыстап чоохтас сыххан.

— Сині,—тіпче,—Кази-Мугамет тудып алған,—позы хызыл татаринге көзітче,—анаң сині Абдул-Муратха пир салған,—хара татаринге көзітче.—Амды синің ээзің Абдул-Мурат.

Жилин тапсабин одырған. Абдул-Мурат, Жилинзер көзідіп, ниме-де чоохтап сыххан, поэзы хатхырып, анаң тіп салча:

— Солдат, урус, корошо, урус.

Тілбесчі тіпче:

— Ол сині ибінзер письмо пассын тіпче, сині толып аларға ахча ыссыннар тіпче. Ахча ыссаларох, ол сині ибіңе поэыдар.

Жилин, сағынып алып, сурча:

— Толынып аларға ахча көп кирек пе?

Татарлар чоохтазып алғаннар, анаң тілбесчі нандырча:

— Ёс муң манит.

— Чох,—тидір Жилин,—анча ахчаны мин төлеп полбаспын.

Абдул тура хонған, холларынаң пулғап, Жилинге ниме-де чоохтапча.

Тілбесчі тілбестепче:

— Син чи нинче пирерзің?

Жилин, сағынып, тіпче.

— Пис чўс манит.

Анаң на татарлар прайзы суулас сыхханнар. Абдул хызыл татаринге хысхыр сыххан, ахсынаң сілегейлері пытыраанча хысхырган.

Хызыл татарин, тізең, хараан на нууп, тілінең тачылат салча.

Суулирын тохтатханнарында, тілбесчі пазох чоохтапча:

— Абдулға пис чўс манит асхынах. Ол поэзы даа синің ўчўн ікі чўс манит төлеп салған. Ағаа Кази-Мугаметтің пирчее полған. Ол сині алымы ўчўн алып алған. Аннаңар сині

ўс муннаң ниик позытпас. Анча килеп паспазан, сині тирен орамға одыртып, сох турарлар.

„Эк,—сағынча Жилин,—олардаң хорыхса, уламох хомай полар“.

Тура хонып тіпче:

— Син агаа, адайға, сөлеп пир, сынап мині хорғыдарға итсе, пір дее ахча пирбеспін, письмо даа паспаспын. Мин сірердең, адайлардаң, хорыхпачаңмын, че ам даа хорыхпинчам.

Тілбесчі тілбестеп пиргенде, пазох прайзы суулас сыханнар.

Иледе чоохтасханнар, анаң хара татарин, тура хонып, Жилинзер пастыр килген.

— Урус,—тіпче,—джигит! Джигит, урус!

Джигит оларның тілінең „күлүк“ теені полча. Позы пазох хатхырча; тілбесчіге пазох нима-де тіді, анзы тілбестеен:

— Пір муң манит пир.

Жилин түзірбинче:

— Пис чўс маниттең артых пирбеспін. Че өдір салзанар—пір дее манит албассар.

Татарлар пазох чоохтазын алғаннар, сүмекчінні хайдарда ызыбысханнар, постары пірде Жилинзер, пірде ізіксер хараглап салчалар. Сүмекчін айлан килген, че аның соонаң хайдағ-да пөзік, чоон, чалаазах, прай чыртыл парған киптіг кизи кір килген; азахтары колодкалығох.

Жилин чочып таа парған—ол Костылин полтыр. Аны тудыбох алтырлар. Оларны хости одыртып салдылар; олар чоохтасчалар, татарлар, тізең, тапсаспын, көріп одырлар. Жилин хайди туттыр салғанын чоохтап пирген. Костылин чоохтабох пирген. Татарлардаң тис париғанда, аның ады турыбыстыр, мылтығы, тізең, атпиныбыстыр, ол туста пу Абдул, аны чидіп, тудып алтыр.

Абдул, тура хонып, Костылинзер көзидіп, пазох нима-де тіпче. Тілбесчі тілбестеп пирді. Олар амды пір кизінің хо-

лындалар, ээзі кізі ахчаны пурун пиргенін пурунох позыдар.

— Көр,—тіпче,—син тарынначазың, че синің арғызың амыр кізі. Ол ибіне письмо пасхан, ағаа пис муң манит ызарлар. Амды аны азырирын даа чахсы азырирлар, хыйых-табастар даа.

Жилин нандырча:

— Арғызым пассын даа. Ол пай даа кізі полар, че мин пай нимеспін.

— Мин,—тіпче,—нинче теем, паза хоспаспын. Хынзаң-ар өдіріңер, анда пір дее ние албассар, че пис чўс маниттең артых кілеп паспаспын.

Сым полған. Анаң Абдул тура хонған, абдырачах сы-гар килген, аннаң перо, чачын, чернило сығарып, ол ние-мелерні Жилинге пиріп, аны иңнінең саап, көзітче: „Пас. Пис чўс манит кіле“.

— Тохта,—тіпче Жилин тілбесчее,—син ағаа чоохтап пир, пісті ол чахсы азыразын, чахсы иде тонандыр салзын, пісті пірге тутсын, анда піске көгліг дее полар, колодкалар-рыбысты суурыбох салзын.

Позы, ээзінзер көріп, хатхырча. Анзы хатхырыбохча. Тілбесчіні истіп алып, тіпче:

— Кип-азахтың чахсызын пирем: черкеска, сапогтар пирем. Азырирын кнестерні чіли азырим. Че сынап пірге чуртирға итселер, серейде чуртазыннар. Колодкаларын, ті-зен, сууарға чарабас—хачыбызарлар. Хараағызын суур ту-рарбыс.—Жилиннің хыринзар киліп, иңнін сыйбағлапча:

— Твоя корош, моя корош!

Жилин письмоны пазып, ол письмо ибіне читпезін тіп, адресін саба пас салған. Позы сағынча: „Хайди даа мин мыннаң тизібізербін“.

Жилиннең Костылинні серейзер апар салып, оларға ку-куруза сызыры, суғлығ ыраға, іпек, ікі иргі черкеска, ча-бал сапогтар ағыл пиргеннер. Ол сапогтарны өдірген сол-даттардаң суурып алған поларлар. Хараазына колодкаларын суурып, серей ізин пиктеп салғаннар.

III.

Жилин арғызынаң иди пір ай чуртааннар. Ээлері хатхыр ла чөрче. „Твоя, Иван, корош,—Моя, Абдул, корош“. Азырирын хомай азырачаң—проса уннаң иткен көптіргестер ле пирчен, пірееде чіг дее теста ағылдырчаң.

Костылин ибінзер пазох письмо пасхан, ибінең ахча ла сағыпчатчаң. Күн-тооза серейде одырып, хачан письмо килерін сағып, күннер ле саначаң; алай полбаза, узупчатчаң. Жилин, тізең, пілген: аның письмозы ибіне читпес, паза بازارға хынмаан.

„Ічем анча ахчаны хайдаң алар,—сағынча ол.—Агаа поэна даа ахчаны мин ысчаңмын. Сынап ол пис чўс манитті чыып сыхса, саңай пір ниме чох халар; худайнаң, мыннаң поэым даа поэып алам“.

Поэы туюхха тизерге тимненчен, чолларны көрглечен, киліссе, сураглап таа алчаң.

Аал аралы сығырып ала пастыр чөрчен, алай ба, серей тастында одырып алып, пірее ниме істен турчаң—пірееде тойнаң көклөлер итчен, пірееде сырыптарнаң корзинкачатар үрчен. Жилин ус кізі полған.

Пірсінде ол манат көклө ит салған. Көклө пурунның, холлығ, азахтығ, татар көгенектіг полған. Ол көклөні серей ұстүнде турғыс салған.

Татаркалар суға парчатханнар. Ээзінің хызычаа Дина, көклөні көр салып, татаркаларны хығырған. Олар, көнектерін чирге турғысхлап салып, көклөні көріп, хатхырысчалар. Жилин, аны алып, оларға сунча. Ипчілер хатхырысчалар, че көклөні аларға тідінминчелер. Анаң Жилин, аны орнына турғыс салып, серейзер кіріп, аннан пахлапча: ниме ле полар ни?

Дина, чүгүр киліп, аар-пеер хылчаңнап, көклөні хаап алып, чүгүрібіскен.

Иртенінде көрзе, Дина, көклөзінең тасхар сығып, иркін алнында тур. Көклөзін хызыл иистернең чазап салтыр, амды аны, пала чіли абыдып, поэнының тілінең ағаа ниме-де ырлапча. Пір иней, сых киліп, Динаны көксеп, көклөзін хаап алып, чирге тали тастабысхан, поэын хайдар-да ызыбысхан.

Жилин, уламох чахсы көклө идіп, Динаа пир салған. Пірсінде Дина, ырағазын ағылып, Жилиннің хыринда турғыс салып, поэы, ырах арах чочая одырып, ырағазар көзідіп хатхырча.

„Нимее өрінче полчан піди?“—сағынча Жилин. Ырағаны алып көрзе, анда сүт полтыр. Ол сүтті прай ізібіскен.

— Чахсы,—тіпче.

Дина уғаа тың өрінген!

— Чахсы, Иван, чахсы!—тура хонып, аяларын сабынча; анан ырағазын хаба тартып, чүгүрібіскен.

Ол сыынаң Дина туюххан ағаа күннің сай сүт ағыл турчан. Пірееде туюххан хурутхан пызылах ағыл пирчең. Пірсінде иб ээзі хой соххан, ол күн Дина, нине чазырып, хой иді ағыл пирген. Тастап пиріп, чүгүрібісчең.

Пір хати хайдар-хайдар күгүрттіг нанмыр чаған. Нанмыр часча чаған. Ағын суучахтар тазыбысханнар. Прай ла чирде, тағ индіре күүлеп, хазыр суғлар ах сыххан. Күгүрттіг нанмыр иртіп парған даа соонда, аал арали суучахтар

ахханнар. Жилин, ээзінең пычах кілеп алып, ағастаң сал чардычахтар, теерпегес киртіп алған; ол, теерпегестің ікі саринда көклөлер идіп, турғыс салған.

Хызычахтар ағаа сүбүректер ағыл пиргеннер, ол көклөлерін тонандыр салған: пірсі—ирен, ікінчізі ипчі кізі; оларны пикти турғыс салып, теерпегесті ағын суға турғысхан. Теерпегес айлаханча, көклөлер, тізен, сегірісчелер.

Аны көрерге аалдаң прай олғаннар, ипчілер чүгүріс килгеннер: иреннер килгенөктер, олар, көріп, тіллерінен не тычлатчалар.

— Ай, урус! Ай, Иван!

Абдулның талалых орыс чазы пар полтыр. Жилинни хығырып алып, ол часты көзідіп, тілінең тычлатча. Жилин тіпче:

— Хай, ондайлап пирим.

Часты алып, пычахнаң прай саяп салып, анаң чыып, ондайлап салған. Час манат чөр сыххан.

Ээзі өрінгенінен ағаа поэының иргі, чыртыл парған бешмедін сыйлап пирген. Хайди идер зе, Жилин алған: хараағызын чабынарға кирек полар.

Ол. сыынаң Жилин ус кізі тіп сабға сыххан. Ағаа ыраххы ааллардаң даа киліп пастааннар: хайзы мылтыхтын замогын, хайзы пистоледін, піреезі чазын тыхтадарға ағылчаңнар. Ээзі ағаа аймах-пасха тиріглер ағыл пирген.

Пірсінде пір татарин ағырыбысхан. Жилинни хығырханнар:

— Пар, имне.

Жилин хайди имнечеең дее пілбинче. Парып, ағырыг кізіні көріп алып сағынча: „Арса, поэы даа чазылғай“. Анаң серейзер парып, суғ урып алып, андар хум салып, пулгастырыбысхан. Татарларның көзінче ол суға ниме-де сыбырап-сыбырап, аны ағырыг кізее ізірібіскен. Харын даа ағырыг татарин чазыл парған. Жилин ол тусха читіре оларның тілін оңарып пастаан. Татарлар даа көбізін аны пасхалаби-

нысханнар. Кирек полза, „Иван, Иван“ тіп хығырып алчаннар; че хайзылары ам даа ана чіли, хыртаңнап көрченнер.

Хызыл татарин Жилинге тың хынмачаң. Аны көр салзох, сырайын чабал тудыбызып, хыя айланыбызар, алай ба хырыс салыбызар. Аннаң пасха, анда пір апсах полған. Ол пу аалдаң нимес, хайда-да тағ төзінде чуртачаң. Жилин аны мечетьсер худайға ла пазырарға килзе, көрчен. Ол кічіг сынның апсах полған. Пөрігі ах ииснең¹ ораалған. Сағалы хысхачах аппағас, сырайы, тізең, прай тырыс парған, кірпис ле осхас хып-хызыл; пурны тигілгеннің тумзуғы осхас, устығ, харахтары тарынчах, тістері чоғыл, ікі азығ тізі ле халтыр. Таяғына пазынып парчатса, аң чіли, аар пеер ле хылчаңнап парадыр. Жилинни көр салзох, хырлап, хыя айланыбысчаң.

Пірсінде Жилин, апсахтың хайда чуртапчатханын көрерге тіп, тағ индіре парған. Іди чолча парчадып, көрзе—садычах, сидені тас, сиден озаринда чистек ағастары, хуруғ абрикостар паза чалбах хырлығ турачах тур. Чағын арах пас парып, көрзе—сызырнаң иткен аар уялары турлар, ибіре аарлар, күүлезіп, учух чөрлер. Аар уязының хыринда тістенекти апсах тур, ниме-де итче. Жилин, чахсаан көріп аларға тіп, чоғар көдірілчеткенде, колодказы сығдыри түскен. Апсах, айлана түзіп, аахтап, пистоледін сығара тартпинан Жилинни атхан. Анзы тас сиден кистіне одырыбызарға сала ла маннан халған.

Анаң апсах Абдулға хоптанарға килген. Ээзі, Жилинни хығырып алып, хатхырып ала сурча:

— Син ол апсахсар ниме кілеп парғазың?

— Мин,—нандырча Жилин,—чабал ниме итпеем. Анын хайди чуртапчатханын на көрерге иткем.

Ээзі апсахха идөк чоохтап пирген. Анзы, тізең, тарынча, ікі тізін ырсайтып, ниме-де тіпче. Жилинни холынаң тартхлапча. Ниме теенін Жилин прай піл полбааң, че апсах

¹ Пөрікті ах ииснең ораап салза, ол чалма тіп адалча.

орыстарны өдір саларға кирек тіпчеткенін сизінген. Апсах хайнап-хайнап парыбысхан.

Жилин ээзінең ол апсактанаң сурағлаан. Ээзі піди чоохтаан:

— Ол улуғ кізі! Чиит туста ол прайзынаң күлүк джигит полған, орыстарның тынын көп үскен. Пай полған. Ұс ипчилиғ, сигіс ооллығ полған. Прайзы пір аалда чуртачаңнар. Пірсінде орыс солдаттар киліп, аалны өртеп, читі оолғын өдір парғаннар. Тіріге пір ле оолғы халған. Анзы даа орыстарға сабылып, оларзар парыбысхан. Андада апсах поэ даа орыстарзар парған. Анда ол ұс айча чуртап, оолғын таап алып өдір салған. Анаң хачыбысхан. Ол сыынаң паза ол чааласпачаң, Мекказар¹ худайға пазыарға пар килген. Аннаңар чалмалығ чөрче. Меккада полған кізі хаджи тіп адаладыр паза чалмалығ чөредір. Орыстарға ол хына чоғыл. Ол сині өдір сал тіпче; мин сині хайди өдірем, синін үчүн ахча төлеен ноом за; ағаа хоза, сағаа, Иван, хынчам; өдірердең полар, мин сині саңай даа мыннаң позытпасчыхын. Че сөс пир салғанда, поэдарбын. Поэ хатхырча, орыстап чоохтанча:

— Твоя, Иван, корош,—моя, Абдул, корош!

¹ Мекка—мусульманнарынң священной города.

IV.

Пазох пір ай иртіп парды. Күнөрткізін Жилин аул аразынча чөрчен, хараа полып, аул тымыл парза, серейінде чир хасчан. Чир тастығдаңар хазарға тың сидік полған. Хайди ла полза, стене алтында кізі сыырча тизік хазып алған. „Амды,—сағынча,—хай саринзар парчаан на піліп алза, манат поларчых. Че татарлар сүскеннер, чоохтабинчалар“.

Пірсінде ээзі хайдар-да парыбысхан; Жилин обед соонда аул тастындағы тағзар сых парып, аннан чол көрглеп аларға иткен. Ээзі парар алнында, оолғына Жилиннi көрерге, ырах позытпасха чаххаан. Аннаңар ол пала Жилиннiң аал тастынзар париганын көр салып, аның соонан чүгүріп, хысхырча:

— Парба аңдар! Пабам чаратпаан. Амох чон хығырам! Жилин аны алдап сыххан.

— Мин ырах парбаспын,—тіпче,—тігіне тігі тағзар ла пар килим, сірернiң чонны имнечен от кілеп килем. Хынзан, параң хада мин колодкалығ хайдар чүгүрібізем. Танда сағаа чаачаах соғаннар ит пирем.

Паланы алдап алған, парирлар. Піди көрзең, таға читіре ырах нимес осхас, че колодкалығ андар парарға тың сидік, парып-парып, чадап ла чидіп алған. Тынанарға одырып, ибіркі чирлерні көрглеен. Ыстўнзархы саринзар, серей кистінзер иде, өзен, ол өзенде табун чөр, аннаңар хайдағ-да аул көрінче. Ол аулның кистінде чікім тағ, ол тағның озаринда пазох тағлар көрінчелер. Тағлар аразында арығлар көрінчелер, аннаңар пөзік тағлар ла тұрлар. Иң пөзік тағларның тигейлерінде хар, сахар ла чіли, ағарча. Кидер, іскер көргенде—прай ла андағ пөзік тағлар, оларның аразында анда-мында аулларның тўдўні көрінче. „Че,—сағынча,—ол прай татарларның чирі“. Анаң орыстар чуртаан чирзер алдыра көрче. Анда тағ алтында суғ ахча, ол чуртапчатхан аул тур, ибіре садычахтар. Суғ хазында кічичек көклөлер ле осхас ипчілер одырлар, кип-азах чайчалар ба хайдағ. Аулның озаринда, чабыс арах чирде, тағ, аның озаринда паза ікі тағ көрінче. Ол чабыс тағларда арығ ős партыр; ол ікі тағның аразында тўс чир көрінче, ол тўс чирде илее-де ырахта тўдўн көгерче. Жилин сағызына кирче, хачаң ол крепостьта чуртаанда кўн хай саринаң сыхчаң, хай саринзар кірчең. Ыди сағынза, крепость ол тўс чирде поларға кирек. Хачарға итсе, ана ол ікі тағның аразынча парарға кирек.

Кўн кірібіскен. Тағ пастарындағы ах харлар аалай полғлабысханнар; хара тағларда уламох харасхы полибысхан; өзеннерден тубан көдіріліп пастаан. Орыс крепость турған өзен кір париган кўннің хараанда өрттегі ле чіли хызар тур. Жилин андар маңаттап көргенде, анда ниме-де трубадан сыххан тўдўн чіли көрінген. Ана ол орыс крепость полар тіп сағынча.

Орай полибысхан. Исселер—мулла хысхырча¹. Мал килір, инектер мўўресчелер. Оол пала нанаң тіп хығырлача; че Жилиннің мыннаң парары даа килбинче.

¹ Мулла хысхырча—Иртен, чарым кўнде, иирде мулла—мусульманнарның абызы—хысхырып, прай мусульманнарны молитваа хығырча.

Ибге айландылар. „Че,—сағынча Жилин,—амды хай саринзар парарын пілчем“. Ол олох хараазын тизібізерге иткен. Харасхы хараалар полған. Че ол хараа киліспин парған, татарлар айлан килгеннер. Мының алнында іди айланзалар, көгліг полчаңнар—мал сүр килчеңнер. Амды мал чох килгеннер, пір татариннің сөөгін не изерге артып, ал килгеннер. Хызыл татариннің харындазы өдіртіп салтыр. Тың тарынчах килгеннер. Сөөкті чыырға прай чон чыылысхан. Хайди чыырларын көрерге тіп, Жилин сығыбох килген. Ол сөөкті хомдаа салбин, ах ииске ле сүргеп алып, аул тастынзар апарып, ағас алтында сал салғаннар. Мулла килген, апсахтар чыылысханнар, пөріктерін чызынчахнан палғап салып, өдіктерін суур салып, сөөктің хырында тістенекти, ээчектеріне одырғлап алғаннар. Мулла прайзының алнында, аның соонаң чалмалығ үс апсах, оларның соонан пасха тарлар. Іди одырғлап алып, харахтарын чирзер ле көріп сым полғаннар. Тапсаспин үр одырғаннар. Анаң мулла, пазын көдіріп, тіпче:

— Алла!—Ол пір ле сөсті тібізіп, пазох чирзер ле көріп, одырыбысхан.

Анаң мулла пазох пазын көдірген:

— Алла!—прайзы „аллаох“ тіділер.—Анаң пазох тапсаспиныбысханнар. Сөөк сып-сым чатча—хыймырабиндаача, апсахтар даа, ол сөөк чіли, тынмин даа одырлар. Пірдеезі хыймырабинча. Ағастын пүрлерінің не чилге сабылчатханы истілген. Анаң мулла молитва хығырған, аның соонаң прайзы турып, сөөкті көдіріп, хазылған оймахсар апарғаннар. Ол олаңай оймах полбаан, аны подвал чіли, чир алтынзар иде хасханнар. Сөөкті холтығынаң, азахтарынаң хаап, одырта тудыбысханнар, анаң сиберлеп оймахха түзіріп, чир алтынзар одырта суғыбысханнар, холын, тізең, харнынзар иде салғаннар.

Ногаец көк хамыс ал килген, ол хамысты оймахха толдыра салып, үстүнең чир уўп, оймахты чаап салғаннар, сөөктің пазының үстүнде тас турғыс салғаннар. Чирні пасхлап

салып, сыыраттың хыринда пазох хости одырғлап алғаннар. Тапсаспин ўр одырғаннар.

— Алла! Алла! Алла!—улуғ тын салып, турғаннар.

Хызыл татарин апсахтарға ахча ўлестірген, анаң турып, хамчы алып-алып, ол хамчынаң поэнының хамағынаң ўс хати саап, наныбысхан.

Жилин иртенінде көрзе—хызыл татарин аал тастынзар пір пии чидін парир, аның соонаң ўс кізі парча. Аалдаң сығып, хызыл татарин, бешмедін суурып, нииң чыхсынып алып, улуғ хынынаң кинжалын сығарып, хайырғаснаң чітіт сыххан. Татарлар пиинің пазын хасхайта тартханнар, хызыл татарин, тізең, аның тамағын кизіп, пиині андарып алып, теерізин сой сыххан. Анаң ипчілер, хыстар киліп, істі-хырынны чуғаннар. Идін прай оохти кизіп, ибзер апарғаннар. Ол ибіріге прай аал-хончых чыылған.

Ибіріг ўс күн полған—ит чееннер, араға іскеннер. Таттарлар прайзы ибде полғаннар. Төртінчі күнінде, обед тузында хайдар-да тирінчелер. Аттарны ағылып, тимненіп алып, онча кізі парыбысхан, хызыл татарин парыбоғысхан: Абдулла ибде халған. Ай кічичек полған, хараалар ам даа харасхы.

„Че,—сағынча Жилин,—пўўн парарға кирек“. Анаң Костылинге прай чоохтап пирген. Костылин туртуғыбысхан.

— Хайди хасчан, піс чол даа пілбинчебіс ноза.

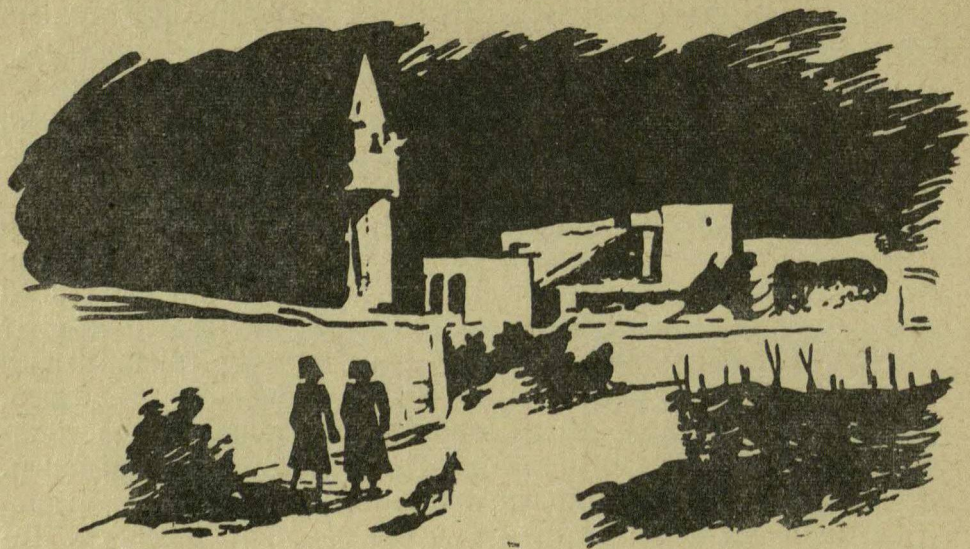
— Мин чолны пілчем.

— Пір хараада чит полбаспыс.

— Чит полбазабыс,—кўнөрткізін арығ аразында чазынарбыс. Мин мына көптіргес чыынып алғам. Ниме сағып одыарзың мында? Ахча ыссалар, чахсы, че ыспазалар чи? Анча ахчаны хайдаң чыып аларлар? Хорғыстығ. Татарлар өдірткен кізілерінің ўчўн тың тарынчалар. Пісті өдір саларға итчелер тіп искем.

Костылин сағынып, сағынып, чаратхан.

— Че, параң!

V.

Жилин, тизіктең өтіп алып, аны Костылин сыыр иде, алғыдыбысхан. Анаң аалда кізі чөріскені тохтирын иледе сағып одырғаннар.

Аал аразында паза кізі табызы истілбинібіскен. Жилин стене алтынча тизіктең өтіп алған. Анаң Костылинге сыбырапча:

— Че кил...

Костылин, өтіп парирып, азағынан тасха урун парып, колотказынан хоғдыри түскен. Иб ээзінің хадарчызы—чохыр адай пар полған. Ол уғаа хазыр адай полған. Аны Уляшин тічеңнер. Жилин аны азынадох іпекнең азырап, поэна үгрет салған. Аннаңар Уляшин хазыр ўрўснең серей хыринзар чўгўр килгенде, Жилин ағаа пазох іпек тастап пирген. Ол, Жилинни танып салып, ўрбинібіскен, хузуриин на пулғап тур.

Ээзі, адай ўргенін истіп, саклядаң уйыстапча:

— Гайт! Гайт, Уляшин!

Жилин, тізен, Уляшиннің хулаhtarы кистінен сыйбапча. Адай, тапсабин, аның азағына чызынып, хузуриин на пулғап турған.

Серей кистінде іди иледе одырғаннар. Пазох прай чирде тымыл парған, хазаадағы хойнын харлыхчатханы паза тағ идегінде тастарча суғ солбырапчатханы ла истілче. Хапхарасхы. Тигірде чылтыстар ла пызыңнасчалар. Тағ үстүн-зер орғах осхас чиит ай хызарча. Ызеннерде тубан, сүт чили, ағарча.

Жилин, турып, арғызына тіпче:

— Че, нанчы, паран!

Серейдең ырах таа парбаанда, мечетьтің үстүнде мулланын хысхырғаны истілче: „Алла, Бесмалла! Ибрахман!“ Амох чон мечетьке пар сығар. Пазох серей хыринда одырыбыстылар. Чонның иртерін сағып ұр одырғаннар. Пазох сым пол парды.

— Че, худаинаң!—пазырып алып, пар сыхтылар. Сиденні иртіп, тағ индіре суғзар түзіп, ол суғны кизіп, йзенче парғаннар. Тубан хойығ, пір нима көрінминче, чоғар көрзе, чылтыстар ла көрінче. Жилин хай саринзар парарын чылтыстардан піліп одырған. Тубанда чйрерге чахсы, ниик пілдірче, хыйырал парған сапогтар ла изі чохтар. Жилин, поэының сапогын суурып, тастабысхан, чалаазах парған. Тастаң тасха сегіріп, чылтыстарзар ла харап одырча. Костылин ағаа чит полбинча.

— Манзырабадах ла,—тіпче,—айнаның сапогтары: азахтарым прай чыстыр салдым.

— Суур сал син оларны, чйрерге ниик полар.

Костылин чалаазах пар сыххан,—уламох сидік: тастарға азахтары прай кизіл парған, соона ла халча. Жилин ағаа тіпче:

— Азахтарың палығлат салзаң, чазыл парар, че пісті тудып алзалар, уламох хомай полар, йдір саларлар.

Костылин, паза тапсабин, пастырлача. Ол йзенче олар

ўр парғаннар. Исселер, хайда-да он саринзар адайлар ўр-челер. Жилин, тохтап, ибiре кўрглеп, тағзар сығып, чирнi холларынаң тутхлаан.

— Эк,—тiпче,—алчаас ит салтырбыс, он саринзар чў-рiбiстiрбiс. Мында пiр аул пар, мин аны тағдаң кўргем; айланандах, анаң сол саринзар, тағзар алдыра парарбыс. Анда арығ поларға кирек.

Костылин алданча:

— Тохтадах тўрче, тынанып алим, азахтарым прай хы-зыл-сее пол парған.

— Эк, нанчы, чазыл парар азаан; син ниик арах сегiр. Мына пiди, кўрдек!

Иди ле тiп, Жилин нандыра, сол саринзар туда, тағзар алдыра чўгўрген.

Костылин, ўстеп ала, анын соонаң парған, че халлача. Жилин, аны ўтертiп салып, аннапарох парча.

Тағ ўстўне сығып алдылар. Сыннаң даа—мында арығ. Арығ аразына кiрiбiскеннер, хазалчыхтарға прай киптерi чыртыл парған. Арығда чазағ чолға урунғаннар. Парирлар.

— Тохта!—чолда ат килигенi истiлдi. Тохтабызып, тын-напчалар. Ол ниме, ат чiли, пастырып, турыбоғысхан. Па-зох пар сыхтылар—ол ниме хаалабохча. Жилин андар чыл парып, кўрче—чолда ниме-де тур: ат, тiзең, ат нимес, ўстўн-де ниме-де кўрiнче, кiзее дее тўўй нимес. Иссе—пырғырча. „Ниме полчан пу?“—Жилин кўўлче сығырыбысхан, ол ни-ме ағас аразынзар атыға ла тўскен, арығ аразынча хуюн на чiли, саап парир, ағастар талалып, нызырт-назырт ла тўс-челер.

Костылин, хорыхханынаң, андарыл таа парған. Жилин хатхырча:

— Ол пулан ноза. Иссең, мўўстерiнең ағастарны хай-ди талап парир. Пiс аннаң хорыхчабыс, ол пiстең хорыхча.

Аннаң андар парчалар. Таң атар тус ўр дее халбады. Че сын ма, саба ба парчалар—пiлбинчелер. Жилин сағын-ча, аны пу чолча ағылған осхастар. Иди полза, орыстарға

читіре ам даа он пирстача пар. Че іди сағынғаны сын ма ни, піл полбас, харасхы. Анаң ачых чирге сыхханнар. Костылин, чирге одырыбызып, тіпче:

—Хайди хынзаң, іди пол, че минің паза парчаң саам чоғыл: азахтарымнан пір дее пас полбинчам.

Жилин аны пазох алдап сыххан.

— Чох,—тіпче,—мин пістіңнерге чит полбассым, күзім читпес.

Жилин тарыныбысхан, түкүрініп, аны хырыс салыбысхан.

— Андагда мин чалғызан парам, анымчох.

Костылин тура хонған, соонаң пастырча. Іди төртче пирста парғаннар. Арыгда тубан уламох хойығ, алныларында пір ниме көрінминче, чылтыстар даа сала ла көрінчелер.

Кинетін алнында ат топлааны истіле түскен. Подковтарының тасха урунғаны истілген. Жилин, чирге чадып, хулағынаң чирні тыннаан:

— Чалаң кізі пеер, піссер алдыра кирил!

Чолдаң хыя тартып, олар, ағастар аразына чазыныбызып, анын иртерін сағыпчалар. Жилин, чолға чағын иде чыл парып, көрзе—чалаң татарин інек сүр парир. Позының алнынча ыр ырлап парир. Иртіп парды. Жилин, айланып, тіпче:

— Че, худаинаң, иртті; тур, паран.

Костылин, турарға идіп, андарыл парған.

— Полчаам чоғыл, обал худай, полчаам чоғыл, пар полбаспын. Ол симіс, чоон кізі, хара тирі ах тур; арыгда соох тубанға саптырып, азахтары кизілглеп парған, аннаңар пір дее саа чох улыбысхан. Жилин аны көдір сыххан.

— Йо, азамай!—хысхырыбысхан Костылин.

Жилиннің худы даа сых парған.

— Нимее хысхырчазың? Татарин ырах парбаан ноза, истіп салды полар. Позы сағынча: „Сыннаң даа кирее хомай, хайди идим мин аны? Аргысты тастирға чарабас“.

— Че,—тіпче,—турдах, чочая одыр—пар полбинчатсан, чүктеніп апарим.

Костылинні чүктеніп алып, чолға сығып, аны артын парир.

— Син холыннан тамаам на паспа. Иннілерімнең тудын.

Жилинге тың аар полған, азахтары прай сойыл парған, майых парған. Мөкейіп, Костылин төбін чылбазын тіп, аны чоғар иде көдіріп алып, аннаңарох парча.

Татарин Костылиннің хысхырғанын истіп салтыр. Жилин иссе—сооларынаң кем-де килич, поэының тілінең тапсапча. Жилин ағас аразынзар кире хонған. Татарин, мылтығын суура тартып алып, атхан—теңмин парған, анаң на поэының тілінең нима-де хысхырып, нандыра чүгүрт сыххан.

— Че,—тіпче Жилин,—пар халдыбыс, нанчы! Ол, адайның палазы, сағамох чон чыып алып, пісті сүріс сығар. Ёсче пирста пар полбазабыс—туттыр саларбыс. Поэы, Костылинні көріп, сағынча: „Пу төгені адамның үчүн хада алдым ма. Чалғызан ползам, хачанох хайда-хайда поларчыхпын“.

Костылин тіпче:

— Пар чалғызан, минің үчүн ноға өлерзің?

— Чох, чалғызан парбаспын: арғысты тастирға чарабас.

Пазох чүктеніп алып апарир. Ёди ол пір пирстача парған. Арығ тоозылбас-парбас осхас. Тубан тарап пастаан, тигір пулуттабысхан. Чылтыстар паза көрінминче. Жилин илеп ле парған.

Чол хазында хара суучах ахчаттыр. Аның хыринда тохтап, Костылинні түзірібіскен.

— Хая тынанып алим,—тіпче,—суғ ізіп алим. Сала азыранып аларбыс. Ам тың даа ырах халбады полар.

Суғ ізерге мөкейгенде, сооларында ат топлатханы истіп парған. Пазох ағас аразынзар кірібізіп, чар алтында чадыбысханнар.

Истіпчетселер, татарлар чоохтасчалар; пуларның чолдаң хыя тартхан чирнің хыринда тохтадылар. Чоохтазып алып, анаң адайларны уйыстап сыхханнар. Исселер—ағас мы-

чырапча, оларға көп-көні адай сығара хонған. Алныларында турыбызып, ўр сыххан.

Анын соонаң татарлар килірлер—таныс ниместер: пуларны хаап алып, холларың палғап салып, атха одыртып апарғаннар.

Ўсче пирста парғанда, оларны ікі кізінең хада Абдул-ээлері удурлапча. Ол, татарларнан ниме-де чоохтас салып, орыстарны постарының аттарына одыртып алып, нандыра аулзар апарған.

Абдул паза хатхырбинча, оларнаң пір дее чоохтаспиндаача.

Таң атханда, аулға читкеннер, оларны тасхар одыртып салғаннар. Олғаннар чыылыс килгеннер. Пленниктерні тастаң миргелеп, хамчынаң саап, сырласлачалар.

Татарлар, чыылызып, ибіре одырғлап алғаннар, тағ төзінде чуртаан апсах килгенөк. Чоохтазып одырлар. Жилин истіпчетсе, олардаңар чоохтасчалар, оларны хайди итчең, тіпчелер. Хайзы тіпче—оларны ырах арах апар саларға кирек, апсах, тізең, өдір саларға кирек тіпче.

Абдул, сарызып, тіпче.

— Мин оларның ўчўн ахча төлеем. Оларның ўчўн ахча алам.

Че апсах тіпче:

— Олар сағаа пір дее ниме төлебестер, оларнаң илеп ле парарзың. Анаң орыстарны азырирға—грех. Оларны өдір саларға кирек.

Тарап парғаннар. Абдул, Жилинзер пастыр киліп, чоохтапча:

— Сынап сірернің ўчўн,—тіпче,—мағаа ахча ыспазалар, мин ікі нидиле пазынаң сірерні чоо сох салам. Че сынап пазох хазар ползаң, мин сині, адайны ла чіли, өдір салам. Письмо пас, чахсаан пас.

Оларға пічік ағыл пиргеннер, пазох письмо пастырғаннар. Колодкалар кизіртіп, мечеть озаринзар апарып, анда тирең орамға одыртып салғаннар.

VI.

Чуртас саңай хомай улыбысхан. Колодкаларны пір дее суурбиныбысханнар, тасхар сығарбачаңнар. Адайларға ла чіли, чіг тесте тастап пирчеңнер, ырағанаң суғ түзір пирчеңнер. Орам туюх ла, чабал чыстығ паза сыхтығ полчан. Костылин улам тың ағырыбысхан, прай көөп парған, иді сыстасча, өстеп ле чатчаң, алай ба узучаң. Жилин дее чобаға пастыр сыххан, кирек хомай полған. Мыннаң хайди даа сығып алчаан пілбинче.

Пазох чир хас сыххан, че хазылған чирнің тобырағын чазырар чир чох полған. Ээзі, көр салып, өдір салам тіп хорғытхан. Пірсінде орамда чочая одырып, ибіненер сағынчатхан. Көрзе, чоғартын хойнына көптіргестер, чистектер түс турлар. Андар хараза—Дина. Дина, аныңзар көріп хатхырыбызып, чүгүрібіскен. Жилин сағынча: „Дина улыс полар ба ни?“

Орамнаң чахсы той хазып алып, Жилин ойначахтар ит сыххан. Кізілер, аттар, адайлар иткен. Дина килзе, агаа тастап пирем тіп сағынча.

Пазағы күнде Дина килбеен. Жилин истіп турза, ат табанының топлааны истілче, татарлар, мечеть хырында чыылызып, хысхырысчалар, сарысчалар, орыстардаңар чоохтасчалар. Апсахтың табызы истілче. Ниме тееннерін чахсы піл полбаан, че оңарған: орыстар чагдап килтірлер, татарлар

олар аулга чит килбезіннер тіп хорыхчалар, пленниктерні хайди итчеен пілбин турлар.

Чоохтазып-чоохтазып парыбысханнар. Анаң Дина килген. Дина, чочая одырып, пазын тізектері аразынча мөкейтп, орам істінзер пахлапча. Харағастары ла, чылтыстар чіли, чылтырасчалар. Ниинең ікі кизек пызылах сығарып, тастап пирген.

— Ноға килбин ұр полдың?—Мин сағаа ойначахтар итклеп пирдім. Мына тут!—ағаа піреердең тастағлапча. Че Дина, пазын чайхап, ойначахтарға көрбиндеече.

— Кирек чох!—тіпче. Анаң, түрче одырып, піди теен:—Иван, сині өдір саларға итчелер.—Позы холынаң мойнын кизе көзітче.

— Кем өдірерге итче?

— Пабам. Апсахтар өдіртіпчелер. Мин сині аяпчам.

Жилин тіпче:

— Сынап син мині аяпча ползаң, син мағаа пірее узун ағас ағыл пир.

Дина пазын чайхапча, „чарабас“ тіпче. Жилин, холын алнында тудып алып, алданча:

— Дина, ағыл пирдек. Чахсы идіп, Диначах!

— Чарабас,—тіпче,—көр саларлар. Прай чон ибде.—Анаң парыбысхан.

Иирде Жилин одырып, сағысха түсче: „Ниме ле полар ни?“ Пірее-пірее чоғар көр салча. Анда чылтыстар пызыннасчалар, харасхы, ай сыххалах. Мулла хысхырды, анын соонаң сым пол парған. Жилин, сабыхсып ала сағын салча: „Хызычах ағас ағыларға хорығар“.

Кинетін не пазына той тоолап сыххан, чоғар харабысса, орамның хазына улуғ ағас чачылча. Чачылып, орамға кіріп одыр. Жилин өрінгенінең тура хонған, аны хаап алып, орам түбіне читіре түзірген. Узун ағас полтыр. Мының алнында пу ағасты серей үстүнде көрген.

Пазох чоғар көрді: пөзік тигірде чылтыстар пызыңнасчалар, орамның иң хазында Динаның харахтары ла, хоосха

харахтары чили, чылтырасчалар. Ол, орам хазына мөкейп, сыбырапча:

— Иван, Иван!—позы холынаң сым пол тіп көзітче.

— Ниме?—сурған Жилин.

— Прайлары парыбысханнар, ибде ікөлең не халғаннар. Жилин тіпче:

— Че, Костылин, паран, пазох кўстен көрең. Хая, мин сағаа сығып аларға полыс пирим.

Костылин хазардаңар истерге дее хынминча.

— Чох,—тіпче,—мин мыннан паза сых полбаспын, неке. Хайдар парам? Мин мында даа хыймыран полбинчам.

— Че андағда, анымчох.—Костылиннен охсанызып алған.

Ол ағасча чоғар пах сыххан. Ікіче хати андарылған—колодказы харығ полған. Костылин полыс пирген, іди хайди ла полза, сығып алған. Дина холычахтарынаң аның көгенегінең нинче пар кўзінен, хатхырып ала, тартып полысханох.

Жилин, ол ағасты сығарып алып, теен:

— Орнына апар сал, Дина, хабын салзалар, сині чыртарлар.

Дина ағасты ибінзер апарған, Жилин, тізен, тағ индіре пар сыххан. Тағдаң иніп, чітіг тас алып алып, колодказының замогын талап сыххан. Пик замок полтыр, талачаа чоғыл. Иссе, тағ индіре кем-де чўгўріп одыр. Ол Дина полтыр. Дина, чўгўр киліп, тас алып алып тіпче:

— Хая, мин сабим.

Тістенекти турып, замокты тағып сыххан, че ніскечек, саа чох холычахтарынаң ниме ит полар? Тазын тастап ылғабысхан. Жилин пазох замокнаң тартысча. Дина, аның хыринда одырып, иңнінең тутча. Жилин чоғар көрібіссе, сол саринда тағлар ўстў хызарыбыстыр. Ай сыхча. „Че,—сағынча,—ай сыхханча пу өзенні иртіп, арыға чидіп аларға кирек. Турып, тазын тастабысхан. Колодкалығ даа полза, парарға кирек.

— Анымчох, Диначах,—тіпче,—мин сині өлгенче унду-
баспын.

Дина ағаа көптіргестер пирче.

— Алғыстапчам,—тіпче,—син хыйға хызычахсың. Мин
чох сағаа көклөлерні кем ит пир турар?—аның пазын
сыйбаан.

Дина, ылғап, сырайын чаба тудып, ибінзер чүгүрген,
киигічек ле чіли, сегір парып одырған. Харасхыда кичеге-
зіне үрілген маниттернің не сығдырааны истілген.

Жилин, крөстеніп алып, колодказындағы замокты сығ-
дырабас иде холына тудып алып, пар сыххан. Чадап ла пар-
ча. Позы ай сығар саринзар ла харахсын салча. Чолны за
ам ол пілген. Көні парза сигісче пирста полар. Ай сыхха-
лахта, арыға чидіп аларға кирек. Суғ кизіп алған; тағ оза-
ринда тигір хызарыбысхан. Озенче парып, хылчаңнаплача:
ай ам даа көрінминче. Тигір хазарыбысхан, өзеннін пір са-
ринда саңай чарых полыбысхан. Тағның көлеткізі хызыры-
лып ла одыр.

Жилин көлеткіче парарға харасча. Ол манзырапча, ай
аннаоох табырах манзырапча; оң саринзар тағлар тигейлері
хазарғлабоғыстырлар. Арыға чағдаанча ай саңай сых кил-
ген, күнөрткідегі ле чіли чап-чарых полыбысхан. Ағастар-
ның пүрлері прай көрінгеннер. Тағлар аразында чарых, амыр:
анда тынның нима дее чох осхас. Тағ идегіндегі суғның
солбырааны ла истілген.

Арыға читкенче пір дее кізі урунмаан. Жилин, арығ
аразына кіріп, харасхы арах чир таап алып, тынанаңға
одырған.

Тынанып, көптіргес чіп алған. Анаң, тас таап алып, па-
зох колодказын талап сыххан. Холы прай хан полғанча
сапхан, че замогын талап полбаан. Турып, аннаңарох пар-
ған. Пір пирстача парған, паза парчаң саа даа чоғыл, азах-
тары ағырча. Онча хаалағ хаалап, турыбысча. „Хайди по-
лар за,—сағынча, азахтаң түскенче парам. Тынанарға одыр-
зам, паза тур полбаспын. Крепостьха ам чит полбаспын, че

таң атсох, арығ аразында чазынып, күн тооза чадып, хараағызын пазох парам“.

Таң атары чидібіскен, ай тың чарыбинча, салым түс парған. Жилин ам даа арығча парча. „Че—сағынча,—ам даа отысча хаалағ парим, анаң чолдаң сығып, ағас аразында тынанып алам“. Отысча хаалағ иртіп. көрзе—арығ тоозыл партыр. Арығ хазына сыхханда чап-чарых полыбысхан; алынзар көрзе—чазы, ол чазыда крепость тур, сол саринзар алдыра, ырах нимес тағ төзінде, оттар көйче, оттар хыринда кізілер көрінче.

Маңаттап көрібіссе ол, солдаттар, казактар, мылтыктары ла чылтырасча.

Жилин тың өрін парған. Майыхханын даа ундуп салып, тағ индіре пар сыххан. Позы сағынча: „Худайбынаң, мында, ачых, чирде чалаң татарлар ла урун парбазыннар: орыстарга чағын даа полза, ос полбассын“.

Іди ле сағынып көр салған: сол саринзар тигей үстүнде үс чалаң татар турча. Олар Жилиннi көрібөк салғаннар. Анынзар чүгүртіп одырлар. Жилиннiң аринча худы сыххан. Холын пулғап, нинче пар күзінең хысхыр сыххан:

— Харындастар! Харындастар! Полызыңардах!

Пістіннер истіп салғаннар. Чалаң казактар, сығара хонып, Жилинзер чүгүрткеннер.

Казактар ам даа ырахтар, че татарлар чағын. Жилин дее, нинче пар күзінең колодказын хаап алып, казактарға удур чүгүр сыххан, позы пір дее пілінминче, крөстеніп ала, хысхырлача:

— Харындастар! Харындастар! Харындастар!

Казактар он писче кізі полған.

Татарлар хорығыбысханнар, Жилинге читпин дее, хыя тартханнар.

Жилин казактарға читкенче чүгүрген.

Казактар, аны ибіріп алып, сурағлапчалар: кемдір ол, хайдандыр?

Жилин пір дее пілінминче, ылғап, чоохтаннача:

— Харындастар! Харындастар!

Солдаттар чүгүр килгеннер, Жилинни ибiрiбiк алғаннар—хайзы агаа iпек, хайзы, потхы, хайзы араға пирче; хайзы шинелынең чаапча, хайзы колодказын тали саапча.

Офицерлер, аны танып, крепостьсар апарғаннар. Жилинниң солдаттары тың бiрiнгеннер, арғыстары килгеннер.

Жилин хайди полғанынанаң прай чоохтап пирген, анан тiпче:

— Йа, мына мин ибге пар килдiм, кiзi алдым! Чох андағ үлүзiм чох полтыр!

Анаң Кавказта служить поларға халған. Че Костылинни, тiзең, ай пазынаң на пис муңа толып алғаннар. Сала ла тiрiг ағылғаннар.

КҮРКҮНЕҢ ТҮЛГҮ

Күркү ағас үстүнде одырчатхан. Ағас хыринзар түлгүчек, пастыр киліп, піди тіпче:

— Изен, күркүчек, аарлығ нанчым, — синің сіліг үнічен истіп саларымнан, синінең тоғазып аларға тіп килдім.

— Алғыстапчам, — тиді күркү.

Түлгү, испеечік улыбызып, тиді бе хайдағ:

— Ниме тіпчезің? Испинчем. Син аарлығ күркүчеем, түзерчіксің пеер, көк отсар, чоох-чаах апарарчыхпыс, ағас үстүнең чооғың истілбинче.

Күркү піди теен:

— Чох. Мин чирге түзерге хорыхчам. Піске, хустарга, чирче чөрерге хорғыстыг.

— Алай син миннең хорыхчазың ма?—сурған тўлгў.

— Синнең полбаза, пасха даа аннардаң хорыхчам,—тіди күркү.—Аннар даа пасха-пасха полчалар, ноза.

— Чох, күркүчек, минің нанчычаам, пўўл указ сыххан, анда прай чир ўстўнде амыр ползын тіп пазылған. Амды аннар удур-төдір тенминчелер.

— Анзы чахсы чи,—теен күркү, че тігіне адайлар чўгўрізіп одырлар. Иргі ондайнаң полған полза, син тизіп чўгўрібізерчіксің, че ам сағаа хорыхчаң ниме чоғыл.

Тўлгў, адайларданаң истіп салып, хулахтарын чіке тудыбысхан, ўкўс саларға итче.

— Хайдар манзырапчазың?—сурча күркү.—Пўўл указ сыххан, ноза, адайлар сағаа теңместер.

— Кем піледір оларны!—теен тўлгў.—Олар ол указ-танар испеен дее поларлар.

Іди ле тіп, чўгўрібіскен.

ТИИННЕҢ ПЎЎР

Тиин, ағас ўстўнде салаадаң салааға сегір чөріп, ағас төзінде узупчатхан пўўрнің ўстўне аңдарыл парған. Пўўр, тура хонып, аны хаап алған, анаң чібізерге ит тур. Тиині-чек алданған:

— Позыттаҳ мині!

Пўўр піди теен:

— Чарир, мин сині поэдаң, че пурнада син мағаа мына ниме чоохтап пир: сірер, тииннер, ноға андағ көгліг-зер. Мағаа эрістіг ле поладыр, че сірерні көрзең,—чапсыстыг: сірер анда, ағастар ўстўнде, сегірісклеп ойнаплачазар.

Тиин піди нандырған:
— Пурнада син міні
позыт, ағас ұстүне сығып
алзам, анаң чоохтап пи-
рем, мында мин синнен
хорыхчам.

Пүүр аны поэдыбыс-
хан. Тиин, ағас ұстүне сы-
ғып алып, аннаң тапсапча:

— Син тың тарын-
чахсын, пүүр, аннаңар са-
гаа әрістіг ле полча. Синін
тарынчааң чүрегінні хай-
натча. Піс чи, піс пір дее
кізее чабал ниме итпеебіс,
піс чалахайбыс, аннаңар
піске көгліг ле поладыр.

КҮСКЕЛЕР

Күскелернің чуртазы саңай хомай полыбысхан. Олар хоосхадаң ос полбиныбысханнар. Хоосха күннің сай ікілер, үзер күске чіп салчаң. Пірсінде күскелер чыылызып алғаннар. Хоосхадаң хайди арачыланып алчаң тіп чөптескеннер. Чоохтасханнар, чоохтасханнар, че хайди даа полчаан піл-беділер.

Анаң пір күскечек піди теен:

— Истіңердек! Хоосхадаң хайди озып алчаан чоохтап пирим.

— Аның пеер килгенін піс испинче нообысса, аннаңар ол, күскелерні китеп, тудып алча. Хоосханың мойнына хоңыро палғап саларға кирек. Анда ол пеер чағдап одырза, хоңыроның табызы истіл турар, піс тизібіс турарбыс.

— Іди итсе чахсы поларчых,—теен кірі күске,—че хоосханың мойнына хоңыроны кем палғир? Сағынарын син чахсы сағынып алғазың, че хоңыроны хоосханың мойнына палғап көр. Анда піс сині алғыстирбыс.

ПҮҮРНЕҢ АДАЙ

Түреп парған пүүр, аал хыринда тіңзілен чөріп, симіс адайға учурап парған.

Пүүр адайдаң сурған:

— Чоохтадах, адай, сірер чічең нимені хайдаң алчазар?
Адай нандырған:

— Пісті кізілер азырапчалар.

— Арса, сірер кізілерге көп тоғынчазар?

Адай теен:

— Чох, пістің тоғызыбыс аар нимес. Піс хараа сай чурт хадарчабыс.

— Нёös сірерні аның на үчүн іди азырапчалар?—теен пүүр.—Андағ полза, мин сағамох чурт хадарарға парарчых-пын. Піске, пүүрлерге, азырал табарға сидік полча.

— Че пар,—теен адай.—Иб ээзі сині ідөк чахсы азырир.

Пүүр тың өрінген. Анаң адайнаң хада кізілерге тоғынарға тіп пар сыххан. Сиденнің ізігіне читкеннер. Ол туста пүүр адайнын мойнында түк хырығыл парғанын көр салған. Анаң сурған:

— Адай, синің мойнында түк ноға хырығыл парған?

— Ідөк ле,—теен адай.

— Хайди ідөк ле?

— Ідөк ле, кинчеден. Күнөрте мині кинчее палғап салчалар, мойнымдағы түк ол кинчее сала чызыл парған ноза.

— Че, андағ полза, анымчох, адай,—теен пүүр.—Кізілерзер чуртирға парбаспын. Чут таа ползам, пос чөрим, кинчеде одыарға хынминчам.

ХЫЗЫЧАХ ПАЗА ЧАБАЛЛАР

Пір хызычах чазыда інек хадартыр. Анан хайдаң-да чабаллар чүгүртіп киліп, хызычахты хаап алып, апарыбысханнар. Олар, хызычахты арыҭ аразында турчатхан туразар ағыл киліп, аны чалчы ит салғаннар. Ол сыынаң хызычах чабалларнаң чуртап, оларға чіең ниме идіп, тура істінде хайынчан, кип-азах тікчен. Іди тоғын чөріп, хайди мыннаң на озып алчаң тіп сағынчан. Чабаллар пірее чирге парчатсалар, хызычахты пиктеп парыбысчаннар. Пір хати олар прайзы парғлабысханнар, хызычах чалғызан на халған. Сызыр ағыл киліп, сызырнаң улуғ көклө идіп алған, анаң көклөге поэнының кип-азағын кизіртіп салып, аны көзенек хыринда одыртып салған. Позы, тізең, мөтнең сүртініп, анан хус түгінде ағхтанып алған. Амды ол хоп-хорғыстыҭ хуха төбй пол парған. Анан көзенектен сығара хонып, чүгүрібіскен. Іди чолча чүгүр париганда, ағаа удур чабаллар киліп одырлар.

Олар, хызычахты таныбин, анаң сурчалар ба хайдаҭ:

— Чучело, көрдің ме, пістің хызычаабыс ниме итче?

Хызычах нандырча:

— Ол иб аразында хайынча, чіең ниме итче, тағыранча, көзенек хыринда одырып, сірерні сағыпча.—Хызычах уламох тың чүгүр сыххан.

Чабаллар, ибге киліп, көрзелер, сыннаң даа көзенек алнында кем-де одырча. Олар, изеннезіп, тіпчелер:

— Изен, хызычаабыс. Ізік астах,—көрзелер ле, хызычах изеннеспиндеече, тапсабин одырча.

Аны көксеп сыхханнар, че көклө идөк, табыс-тубыс чох хыймырабинча. Чабаллар, тарыныбызып, ізікті тали саап, тураа кире хонғаннар, анаң хызычахты өдір саларға иткеннер, че көрзелер ле,—ол хызычах нимес полтыр, ол сызырнаң на иткен көклө полтыр ноза! Көклөні тасхар тастабызып, чабаллар тіпчелер:

— Хызычах хайди пісті ханыртып салды!

Че хызычах анчада суғ хазына чидіп, чуунып алған, анаң ибіне читкен.

ЎС АБА

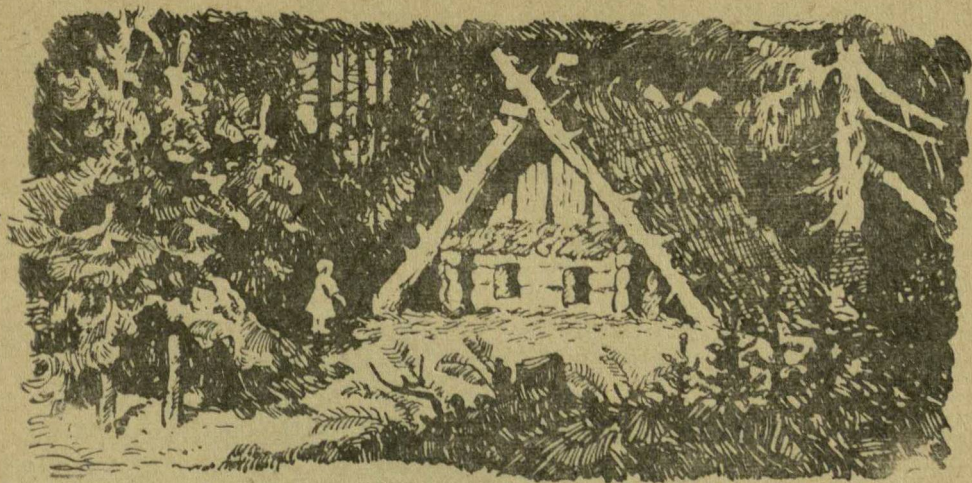
Пір хызычах, ибінең сығып, тайға аразынзар партыр. Анаң тайғада ас парып, чолны кілеп, кілеп таппиндыр. Ыди тайғада ас чөріп, пір турачахха урун партыр.

Тураның ізии ачых полтыр; андар пахлап көрзе—турада пір дее кізі чоғыл. Хызычах тураа кірді. Ол турачахта ўс аба чуртачан. Пірсі паба аба, аның ады Михаил Иванович полған. Ол улуғ, түгдүр аба полған. Ікінчізі іче аба. Анзы кічіг арах полған, аны Настасья Петровна тіченнер. Ўзінчізі кічишек абачах Мишачах полған. Сағам абалар ибде чох полтырлар.

Ол турачах ікі пөліктіг полтыр: пір пөлиинде азыранчан тура, ікінчизінде—узучан тура. Хызычах азыранчан тураа кіріп көрзе, стол ўстүнде ўгреліг ўс аях турча. Пірсі, иң улии, Михайло Иванычтын аяғы полтыр. Ікінчізі, кічіг арағы Настасья Петровнани, иң кічи, көк аяғас, Мишачахти полтыр. Аяхтарның хыринда иң улуғ, кічіг арах, ўзінчізі иң кічіг сомнахтар чатханнар.

Хызычах, иң улуғ сомнахты алып алып, иң улуғ аяхтан ўгре іс көрген; анаң кічіг арах сомнахты алып, кічіг арах аяхтан іскен, анаң иң кічіг сомнахты алып, көк аяғастаң іс көрген. Мишачахтын ўгрезі прайзынинаң артых пілдірген.

Хызычах, азыранып аларға тіп, одырарға харахсынған. Көрзе—стол хыринда ўс стул турча: пірсі прайзынан улуғ, ол Михайло Иванычти, ікінчізі кічіг арах—Настас Петровнани, ўзінчізі, тізең, иң кічи көк пудускахатығ—Миша-

чахти. Ол улуг стулга одыарға тіп, стул үстүне сығып алып, андарыл парған, анаң ортын стулына одыр көрген, анда изі чох пілдірген, анаң иң кічиг стулычахха одырған, одыарға, тізең, манат полған. Хызычах өрінгенінең хатхырыбысхан. Анаң көк аяғасты алнына турғызып алып, азыран сыххан. Ол үгрени тооза іс салған. Азыранып алып, стулда качайлан сыххан.

Стулычағы, талал парып, хызычах күзүри ле халған. Тура хонып, стулычахты турғыс салып, ікінчі туразар парған. Анда үс сірее туртыр: пірсі иң улии Михайло Иваннычти, ікінчізі, кічиг арағы, Настасья Петровнани, үзінчізі, прайзынаң кічии Машацахти.

Хызычах иң улуг сірееге чат көрген—уғаа улуг полған; ортымағына чат көрген—уғаа пөзік полған; иң кічиине чатхан—манат пілдірген. Анда чатчадып, хызычах узубыстыр.

Ол туста тайгадан абалар айланғаннар, астап парғаннар, азыранарға тіп, азыранчаң туразар парғаннар. Улуг аба, поэның аяғын алып, көрібіссе, аннаң кем-де үгре істір. Тарынғанынаң кізі хорғыстығ табыснаң хысхырған:

- Кем азыранған минің аяғымнаң?
Настасья Петровна, поэының аяғынзар көріп, ідөк
ыыранған:
— Кем іскен минің аяғымнаң?
Мишачах ідөк поэының хуруғ аяғычаан көр салып, аах-
ти түскен:
— Минің аяғымдағы ўгрені кем прай чіп салған?

Михайло Иваныч, стулынзар көріп, кізі хорғыстығ та-
быснаң хысхырған:

— Кем одырған минің стулыма, кем аны орнынаң ти-
біреткен?

Настасья Петровна, идөк поэның стулынзар көрібізіп, сала тарынған:

— Кем одырған минің стулыма, кем аны орнынаң хыймыратхан?

Че Мишачах, поэның талалых стулын көр салып, аахтаан:

— Кем одырған минің стулыма, аны кем талап салған?

Анаң абалар ікінчі туразар килгеннер.

— Кем чатхан минің төзеемде, кем аны типсеп салған?—кізі хорғыстығ хысхырған Михайло Иваныч.

— Кем чатхан минің төзееме, кем аны типсеп салған?—ыыранған Настасья Петровна.

Че Мишачах, скамейка турғызып алып, поэның сіреезіне сығып алып, ніскечек үннен хысхырған:

— Кем чатхан минің төзееме?

Анаң на, хызычахты көр салып, хайдар-хайдар аахтап сыххан:

— Мына ол! Тудыңар аны, тудыңар аны! Мына ол! Йо-о! Тудыңардах!

Ол хызычахты ызырыбызарға иткен, че хызычах, усхун парып, абаларны көр салған. Албинаң ачых көзенексер ойлап, сығара хонып, чүгүрібіскен. Абалар аны чит полбин халғаннар.

ОБЕЗЬЯНА ПАЗА ГОРОХ

Обезьяна ікі аязына толдыра горох апарчатхан. Пір горогычах тұс парған. Обезьяна ол горогычахты аларға тіп мөкейгенде, пазох чибіргі горох толап парған. Оларны тееріп, аларға иткенде, пасха горохтарны прай толат салған. Анаң на, тарынғанынаң прай горохтарны пытыри тепклебізіп, чүгүрібіскен.

ЛИПУНЬЧАХ

Апсах-хуртаях чуртачан полтырлар. Пала-пархалары чох полтыр. Пірсінде апсағы хыра тартарға парыбыстыр, инейі, тізең, ибде плине идіп хайын чөр. Плинелерін ит салып, хомзынча ба хайдағ:

— Сынап оолаағым пар полған полза, пабазына плине дее апар пирерчік; ам кемні ызим?

Кинетін не иирген түк аразынаң кічичек оолағас, сығара хонып, тіпче:

— Изен, іцең!

Иней суртыр:

— Хайдаң сыхтың, палам? Адың кем полча?

Оолағас нандырған:

— Син, іцен, түкті иир салып, пулунда сал салғазын,

ана мин аннан сыхтым. Адым минің Липуньычах. Хай, іңең, плинелерің пирдек, мин оларны пабама апар килим.

Инейек тіп тур ба хайдағ:

— Апарып сыдап поларзын ма, Липуньычах?

— Сыдим, апарам, іңең...

Инейек, плинелерін иiske сөргеп салып, палазына пирді. Липуньычах, аны хаап алып, хыраларзар алдыра чүгүріснен пар сыххан.

Іди улуғ манзытнаң париғанда, чолда тыло урун парған. Ол, аны ас полбин, хысхыр тур ба хайдағ:

— Пабаң, а пабаң, мині пу тылоны азыра апар салдах! Мин сағаа плинелер ағылдым!

Апсах истіп турза, аны кем-де хығырча, анаң, оолғына удур парып, аны тыло азыра көдіріп, сурча:

— Хайдан килдің, палам?

Оолағас нандырча:

— Мин, пабаң, иирген тўк аразында өс парғам, оолағас плинелерні пир салды.

Апсах, азыранарға тіп, одыр салғанда, оолағас тіпче:

— Хай, пабаң, мин хыра тартим.

Апсах тіпче бе, хайдағ:

— Хыра тартарға синің күзіңең дее чидер бе?

Липуньычах, сохаға тыыныбызып, чир талап сыххан. Позы ырлап парып одырча.

Анчада чолча пір пиг париған. Көрзе, апсах азыранып одыр, ады позы ла чир талапча. Пиг, хаңаазынаң тўзіп, апсактаң сурған:

Адың хайди позы ла чир талапча апсах?

Апсах нандырча:

— Ноға позы ла? Чирні оолғым талапча, исчезің ме ырлапчатханын?

Пиг аңдар чағын арах пастырғанда, сыннан даа кізі ырлааны истілче, анаң Липуньычахты көр салған.

Пиг тіпче:

— Апсах! Саттах мағаа пу оолахты.

Апсах нандырча:

— Чо-ох, мин аны сатпаспын, ол минің чалғыс ла па-
лам ноза!

Липунычах апсахха сыбырапча:

— Садыбыс, пабан, мин хазып килем.

Апсах оолахты чўс салковайға садыбысхан. Пиг, ахча-
зын пиріп, оолахты ах пладына сўргеп алып, ізебіне одыр-
тып салған.

Ибіне киліп пиг ипчізіне махтанча:

— Көр, мин сағаа хайдағ өріністіг ниме ағылдым!

Ипчізі тіпче:

— Көзіттек ниме ағылдың?

Пиг, ізебінең ах пладын сығарып, чазыбысханда, анда
пір дее ниме чоғыл. Липунычах хачанох пабазынзар чў-
гүрібістір.

ЎГРЕНЧІЛІГ ООЛ

Пір аалда чуртапчатхан кізее городтаң оолғы килтір. Пабазы ағаа чоохтаптыр:

— Сағам от тузы, тырбосты алдах, паран, мағаа полызарзың.

Оолғының тоғынары пір дее килбеен, аннаңар ол піди нандырған:

— Мин наукаларға ўгренгем, кресеннернің сөстерін прай ундуғлап салғам: ол, тырбос теені, ниме полчан?

Анаң сиден істінче парирып, тырбосха пазыбысхан, тырбостың сабы аның хамағын сабысхан.

Тырбос ниме полчан, андох сағызына кірген, ағырчатхан хамағын тудынып, кібіренген:

— Хайдағ алығ мында тырбосты тастабысхан полчаң!

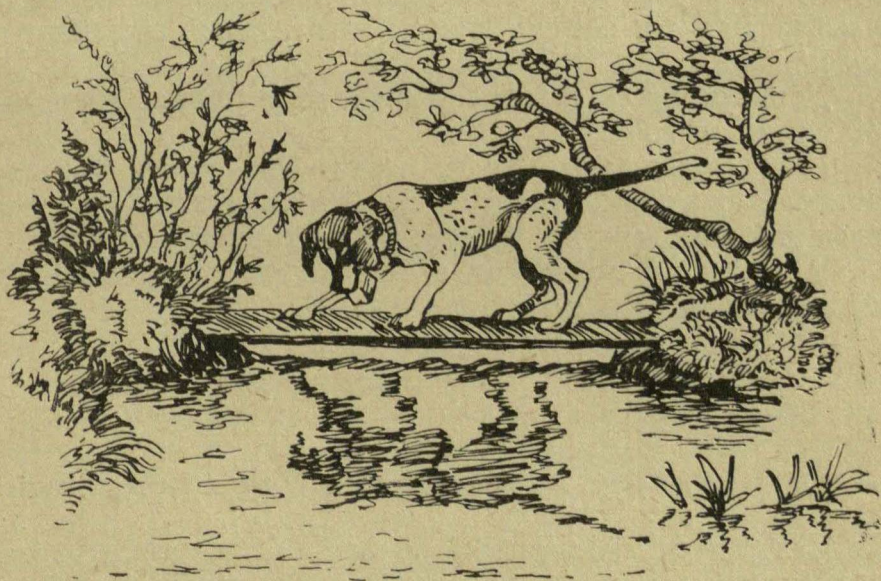
ЧҰҚ

Ікі кізі чолча парчаттырлар. Полғаны ла чўк артын париған. Пірсі, пір дее тынанмин, парлачатхан. Ікінкізі, чўгін чирге салып, удаа тынанып парып одырған. Че тынанған сай, ол, чўгін хатап көдіріп, иңніне хатап артын турған, аннаңар ол тың майых парған. Пастағы кізізі іди тың майыхпаан.

АДАИ ПАЗА АНЫҢ ҚҰЛЕТКІЗІ

Пір адай чулычах кизіре салылған чардыча париған. Ол ит ызырын париған. Сұғда поэмының құлеткізін көр салып, сағынча: анда хайдағ-да адай ідөк апарир. Анаң на, поэ-

ның идін тастабызып, тігі адайның идін пылап аларға тіп, суғзар сегірген: анда пір дее ит чох полтыр, че поэнын иді суғча ах парыбысхан. Іди адай иттең хуруғ халған.

ШАТ ПАЗА ДОН

Иван апсахтың ікі оолғы пар полтыр: Шат Иваныч паза Дон Иваныч. Шат Иваныч улуг харындазы полтыр; ол сынынаң даа пөзік, күзінең дее артых полтыр. Дон Иваныч, тізең, очызы, анаң даа кічіг арах, күзі дее асхынах полтыр. Пабалары, оларны чолға тимнеп салып, парчаң чолларын көзіт пирген. Чорыхта ползалар, пабаларының сөзінең сыхпазыннар тіп чахаан. Шат Иваныч, пабазының сөзін испин, пасха чолча пар сыххан, анаң ас парып, саңай

чіт парған. Дон Иваныч, тізең, пабазының сөзінең полып, пабазы көзіткен чолча парчатхан. Іди ол прай Россияны пастыра парып, чон аразында сабланған.

Тульской губернияда, Епифанскай аймахта „Иван көл“ тіп аал пар, ол аалның ортызында көл чатча. Ол көлден ікі саринзар алдыра ікі чулыцах ах парчалар. Ол чулыцахтарның пірсі уғаа кішіг, аны азыра хаалабызарға чарир. Ол чулыцах Дон тіп адалча. Ікіншісі чалбах арах, аны Шат тидірлер.

Дон сунғар ла ах парча, нинче ах парчатса, анчох чалбах полып одырча.

Шат хыйыр-хайыр ла ах парча. Дон, прай Россияны пастыра ах парып, Азов талайға кире ахча. Дон суғда палых таа көп, аныңча баржалар, пароходтар чөрчелер.

Шат, хыйыр-хайыр ағып, Тульская губерниядан сых полбин, андох Уфа суға кире ахча.

САД КӨРЧЕҢ КІЗІ ПАЗА АНЫҢ ООЛЛАРЫ

Сад көрчең кізі поэмының оолларын садох көрерге үгрет саларға иткен. Ұрир тузы читкенде, ол, палаларын хығыртып алып, оларға піди чоохтаан:

— Палаларым, мин виноград өсчөткен садта пір ниме чыып салғам. Сынап үреп парзам, сірер ол нимені таап аларзар.

Ооллары сағынғаннар: анда ахча чыыл парған полар. Аннанар, пабалары үрирінең, ол нимені кілеп, садта чир хас сыхханнар. Іди садтың чирін прай хас салғаннар. Пір дее ахча таппааннар, че садтың чирін манат тоғын салғаннар. Аннанар виноград таа манат сыххан. Ол виноградты садып, харындастар пайыбысханнар.

ТОЗЫН ПОЛ ПАРҒАН ПҮҮР

Пір пүүр, хой өөрінең хой тудып аларға сағынған. Аннаңар хойлар соонаң көөлче парчадып, тозынға прай по-ра пол парған. Хойларны хадарчатхан адай аны, көр салып, піди тіпче:

— Ноға син, пүүр, іди прай тозын пол парғазын, харахтарын даа ағырбас па за?

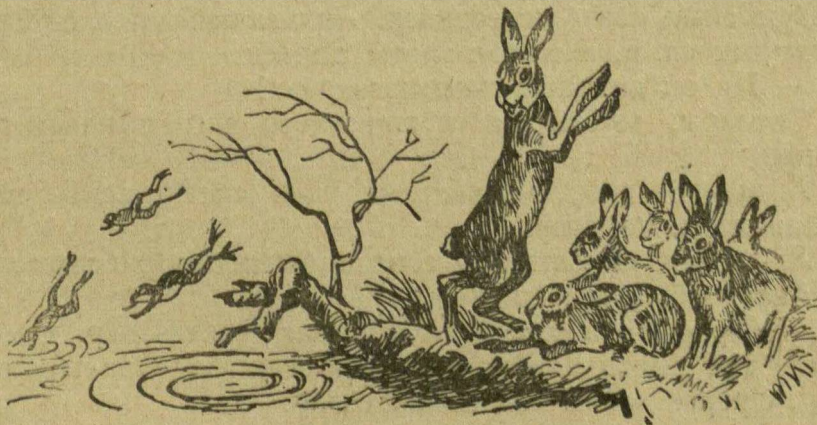
Пүүр нандырча:

— Анаң чізе, адайах, минің харахтарым хачаннаох ағырчалар, че хой өөрі пурлатхан тозын харахты чахсы им-непчеткен нима тіпчелер.

ХОЗАННАРНАҢ ПАҒАЛАР

Пірсінде хозаннар, чыылысхлап алып, улуғ чоохха кірібіскеннер. Олар чуртастарына хомзынғаннар:

— Хайдағ андағ чуртас полчан? Кізілерге піс өдіртіп-чебіс, адайлар, хара-хустар, олардаң даа пасха аннар пісті хырчалар. Іди, полған на нимеден хорығып, илеп ала чуртаанча, өлібіспечен ме? Паранар, суға кірібізенер!

Анаң на хозанахтар көлзер алдыра сегірісклеп сыхханнар, суға кірібізіп, өлібізерге тіп. Пағалар, хозаннарны көр салып, суға кире сегірісклебіскеннер. Пір хозан тіпче:

— Тохтанар, ооллар! Өлерге маңзырабаңар: мына пағалар пістеңөк сидік чуртапча одырлар: көріңердек, олар пістен дее хорыхчалар.

ЎС ТІЛІМ ХАЛАС ПАЗА ПІР КАРАЛҚА ХАЛАС

Пір кізінің азыранары тың килібістір. Ол, пір тілім халас садып алып, азыранып тоспин салған: ікінчі тілім халас садып алып чіп салды, ам даа тоспады. Анаң ол үзінчі тілім халас садып алып чіді—тоспадох. Аның соонда пір каралка халас садып алған. Аны чеендөк, тос парған.

Андада ол кізі, хамағын сабынып, піди тіді:

— Эк, хайдағ мин алығбын! Ноға мин тикке ле анча көп тілім халас чіп салдым! Пастабох пір ле каралка халас чир полтырбын!

ПАБАЗЫНАҢ ООЛЛАРЫ

Пабазы оолларын үгретчен, ынағ чуртаңар тічен, че ооллары аның сөзін испеченнер. Андада пабалары, сыбырғы ағылдырып алып, аны оолларына пирген:

— Пу сыбырғыны сындырыңардах!

Ооллары, хайди даа кўстензелер, аны сындыр полбааннар.

Анаң пабалары, сыбырғының паан систіп алып, пірер сырыпнаң сындыртхан.

Ал-алынча сырыптарны олар оой сындырғлап салғаннар. Анаң пабалары піди теен:

— Сірер андағохсар. Сынап ынағ чуртазаңар, сірерге пір дее кізі сыдап полбас. Че, хырызып ала, чара-чара ползаңар, сірерге хайзы даа сыдап салар.

ВОЛГА ПАЗА ВАЗУЗА

Ах чирнің үстүнде ікі пиче чуртаптырлар. Оларны Волга паза Вазуза тічең полтырлар. Пірсінде ол пичелер сарыс сыхтырлар, оларнын хайзынын сағызы артых паза хайзы чахсы чуртир тіп.

Волга тіптір:

— Піс нимезін сарысчабыс, кічіг нимес нобыс са. Сарысчатханча, піди иден: танда иртенөк, ибдең сығып, чол паран. Андада хайзыбыс Хвалын хан чиріне пурун чидерін көрербіс.

Вазуза чаратхан. Че ол Волганы хаңыртып салтыр. Волга узубысханда, Вазуза хараағызынох, ибдең сығара хонып, көні чолча Хвалын хан чирінзер чүгүр сыхтыр.

Иртенінде Волга турып көрзе, пичезі парыбыстыр. Че ол, тың даа маңзырабин, поэнының чолынча парып, Вазузаны чидіп алтыр.

Вазуза хорых парған. Ам Волга аны хырызар тіп сағынған. Аннанар ол, очы пичезі полыбызып, Волгадаң алданған. Волга аны поэынаң хада Хвалын хан чирінзер апарзын тіп сурынған. Волга, тарынмин, пичезін хада алып алтыр.

Волга суғ Осташков уездте Волго тіп аалнын састыг чирлерінен пасталып ахча. Анда улуғ нимес хутух пар. Волга ана ол хутухтаң сығып ахча. Че Вазуза суғ, тізен, тағлардаң пасталча. Вазуза көні ахча, Волга, тізен, ибіре парып ахча.

Часхызын Вазузада пус пурун хайыл парча, Волга суғда—орай арах. Че ол ікі суғ піріккен чирде, Волганың чалбағы отыс хуласча, Вазуза, чалбах нимес, кічичек суучах ла полча. Волга Россия чирін прай тобыра ах парча. Анын узуны үс муң пір чүс алтон пирста паза ол Хвалын (Каспийской) талайға кире ахча. Часхыда суғ тазыбысса, анын чалбағы он ікі пирстаға читче.

ІКІ ХАРЫНДАС

Ікі харындас чол парғаннар. Парғаннар-парғаннар, пір арыға читкеннер. Уғаа тың майых парып, арығ хазында пір ағастың алтында тынанып, узуп аларға тіп чадыбысханнар. Усхун киліп, көрзелер—хыриларында хайдағ-да тас чадыр. Ол таста ниме-де пазыл парған полтыр. Аны көріп, мындағ сөстер хығырдылар:

— „Пу тасты тапхан кізі арығ арали көп-көні кўн сых-чаң чир саринзар алдыра парзын. Чолда ағын суғ полар: ол суғны кизіп алзын. Анаң палалығ абаа учурир: абаның палаларын пылап алып, хылчаңнабин даа көні тағ чоғар чўгўрзін. Ол тағның ўстўнде тура турча, ана ол турада анын часказы табылар“.

Харындастар, ол сөстерні хығырып алып, сағысха тўскеннер. Анаң кічиі тіпче:

— Че паран хада. Арса, піс ол суғны кизіп тее аларбыс, аба палаларын ол тураа читіре апарып, анда часкабыс таа табарбыс.

Улуғ харындазы піди теен:

— Мин ол аба палаларын сўрізіп парбаспын. Сағаа даа чаратпинчам.

— Хайдаң пілерзін, пу таста сын ма, тайма ба ниме пазыл парған. Аны хормачыланып таа пас салған поларлар. Че сынап пазылған ниме орта даа полза, хайди полчан? Арығча харааға читіре парарбыс, ол ағын суғны таппин, ас парзабыс чи зе? Анаң ол суғны тапсабыс таа, аны хайди кизіп аларбыс? Ол чалбах, табырах ахчатхан суғ полза чи? Сынап ол суғны кизіп тее алзабыс, абаның палаларын хайди пылап алчан за: ол пісті прай ўве-чара тартып салар, часканы табар орнына піс анда ол халарбыс. Че хайди полза, абаның палаларын пылап таа алзабыс, пір дее тохтабин, піс тағ чоғар чўгўр полбаспыс. Ағаа хоза, пу таста пазылбиндыр: хайдағ часкаа учурирбыс піс ол турада? Сынап

пісті анда піске кирек чох часка сағыпча полза чи?

Очы харындазы теен:

— Мин сағынғанда, андағ нимес. Тик чирдең андағ ни-
мені таста паспасчыхтар. Мында прай пілдістіг пазылған
ноза. Пастағызын: андар пар көрзебіс тее, хыял полбас.
Ікінчізін: сынап піс парбазабыс, пу сөстерні пірее пасха кі-
зі хығырып, поэның часказына учурир, піске, тізең, пір
дее ние читпес. Ұзінчізін: сынап кізі кўстеніп істенмезе,
чўрекке дее чахсы пола чоғыл. Тўртінчізін: мині пірее ни-
меден хорыхча тіп сағынмазыннар.

Ағаа улуғ харындазы піди нандырған:

— Мындағ кип чоох пар: улуғ часканы көрглеен кі-
зі—кічігні дее чідір саладыр; паза мындағ кип чоох парох:
тигірдегі турнаны тут пирем тібе, көгізекті холға тут-
тыр пир.

Очызы пазох нандырча:

— Мин, тізең, піди искем—пўўрдең хорыхса, арығзар
парарға чарабас, паза мындағ кип-чоох парох: чатчатхан
тастың алтына суғ даа ағар ба. Мин сағынғанда, парарға
кирек.

Очы харындазы пар сыххан, улии халған.

Очы харындазы арығ аразына кірерінең ағын суғ көр
салған. Аны кизіп көрзе—чар хазында палалығ аба узупча.
Аба палаларын чапчаң хаап алып, пір дее хылчаңнабин, кө-
ні тағ чоғар ўкўс салған. Тағ ўстўне сых париғанда, ағаа
удур чон килче. Хаңаа ағылып, аны андар одыртып алып,
городсар апарып, анда хан ит салғаннар.

Ол пис чыл хан полған. Алтынчы чылында аның чирін
пасха хан чаалап алған. Ол ханның кўзі артых полған, ан-
наңар городын чаалап алып, поэын сўрібіскен.

Поэның городынаң сўрдірібізіп, очы харындазы пазох
чорых чөрібіскен, чөріп-чөріп, улуғ харындазынзар килген.

Улуғ харындазы ол туста аалда хызыхпин даа, пайыбин
даа чуртапчатхан. Харындастар тоғасханнарына тың өрін

парғаннар. Анан полғаны ла поэның чуртазын сағысха кирип чоохтаан.

Улуғ харындазы тіпче:

— Көрзең, мин сын чоохтаан одырыбын: мин пу ирткен чылларда амырнан, чахсы чуртап парғам, син чи, хан даа полған ползан, чобағны көп көрдин.

Очызы ағаа піди нандырған:

— Мин анда арығзар, тағзар парғаныма хомзынмин-чам; сағам мин хомай даа чуртазам, ирткен чылларда чахсы нима көргем, син андағ даа нима көрбеезин.

ПҮҮРНЕҢ ӨСКІ

Пүөр көрчетсе—хаялар үстүнде өскі оттап чөр. Андар чағын даа кірчее чоғыл; анан пүөр өскее піди тіпче:

— Түзерчіксің пеер, өскі: мында орын даа чахсы, оттачаң от таа артых.

Өскі ағаа нандырча:

— Пілчем мин, пүөр, ноға син мині тағ идегінзер хығырчазың, син, минің харным үчүн чобалбин, поэң харны үчүн чобалчазың.

ХАИДИ ПІР ИРЕН ХАСТАРНЫ ҮЛЕСТІРГЕН

Пір чох-чоос иреннің азы тоозыл парған. Хайдаң алчаң асты? Сағынып-сағынып, асты пигден кілеп аларға чаратхан. Пигзер хуруғ холлығ парбассың. Аннаңар ирен, хас тудып алып, аны хаарып алып, пигзер парған. Пиг, хасты алып, иренге тіпче:

— Хазын үчүн сині алғыстапчам. Че синің хазынны хайди үлестірчeen пілбин турбын. Мына минің чоным—ипчім, ікі оолғым, ікі хызым. Хайди аны прайзына тиңни үлестір пирем?

Ирен чоохтапча:

— Мин үлестір пирем.—Пычах алып алып, хастын пазын кизіп, аны пиге пирче:—Пу ибнің пазы син нооң за, хастын пазын сағаа пирем.—Анан соон кизіп алып, пигнің ипчизіне пирче:—Син, тіпче, ибде одырадырзың, ибң көрчезін, сағаа хустың соо.—Аның соонаң азахтарын кизіп, оолларына пирче:—Сісерге, тіпче, азахтары—пабанарнын чолынча парарзар.—Хыстарына, тізен, ханаттарын кис пирген:—Сісер, тіпче, тұрче ползох, ибінердең учуғыбызарзар, мына сісерге ханаттар. Че халғанын поэыма алып алам!

Іди чоохтанып, хасты прай поэына алып алған.

Пиг хатхырып ала иренге ас таа, ахча даа пирген.

Пиг чох-чоос иренге пір ле хас үчүн ас, ахча пиргенін пір пай ирен истіп салған. Анан ол, пис хас хаарып алып, пиге апар пирген.

Пиг тіпче:

— Алғыстапчам. Хайди полим? Минің ипчім, ікі оолғым, ікі хызым пар, прайзы алты кизібіс. Синің пис хазынны хайди прайзына тиң үлестірчен зе?

Пай ирен, сағынып-сағынып, пір дее ниме сағын таап полбады.

Аннаңар пиг чох-чоос иренні хығыртхан. Анзы килгенде, ағаа пис хасты алты кизее үлестірткен. Чох-чоос ирен, пір хазын алып, пиг иренчее пирген.

— Амды сісер хаснаң хада үзөлензер.—Паза пір хазын оолларына пирген—Сісер, тіпче, идөк үзөлензер. Ұзінчі хазын хыстарына пирген.—Сісер дее үзөлензер.—Че поэына ікі хас алып алған:—Көрчезін,—тіпче,—піс үзөленөкпіс,—прай тиң үлестірілді.

Пиг хатхыр салған, анаң чох-чоос иренге пазох ахча, ас пирген. Пайны, тізен, сүрібіскен.

ІКІ НАНЧЫ

Пірсінде арығ арами ікі нанчы парчатхан. Іди чоох-чаах парчатханда, ағас аразынаң аба сығара хонған. Нанчыларның пірсі ўкўс салған, ағас чоғар сығып алып, чазыныбысхан, ікінчізі, тізең, турыбысхан. Хайди полчаң? Анаң андарыл парып, өлген кізі улып, чирге чадыбысхан.

Аба, аның хыринзар пастыр киліп, аны чыстаглапча: кізі тынмин даа ысхан.

Аба сырайын чыстаглап көрген, ол пір дее хыймырабинчатханда, аба аны өліг тіп сағынған. Анаң хыя пастырыбысхан.

Аба парыбысханда, паяғы нанчызы, ағастаң түзіп, хатхырча:

- Синің хулааңа аба ниме сыбырады?
— Хорғыстығ туста арғыстарын тасты чүгүрібісметкен
кізілер, хомай кізілер полчаңнар тіп чоохтаан мағаа ол аба.
-

ДУБ ПАЗА ХУЗУХ АҒАЗЫ

Кирі дуб поэмының үренін хузух ағазының алтына түзірібіскен. Аннаңар хузух ағазы дубха піди теен:

— Синің салааларың алтында чи орын чоғыл ба? Үреніңні ноға аңдар түзірбинчезің? Мында мағаа поэмының даа салааларына тар полча. Мин поэмы даа хузухтарым чирге тастир чоғылбын, мин оларны кізілерге пирчем.

— Мин ікі чүс чыл чуртап-
чам,—нандырған дуб,—ол үрен-
нең өскен дуб аңдох чыл чуртир.
Хузух ағазы, ол сөстерге
тың тарыныбысхан, аңаң піди
теен:

— Минің пүрлерім синің
дубычағыңны туу пас саларлар,
аңда да ол үс тее күн чуртабас.

Дуб ағаа пир дее тапсабаан,
че поэмының оолғына табырах
өс теен.

Дуб үрені чарылған. Кічиçek
чилегезінең чирге ілініп алып,
пүрічектерінең чоғар өс сыххан.

Хузух ағазы, тізең, ағаа күн харағын пирбин аны туу
пас саларға күстенген.

Че чиит дуб өзерін не өсче, хузух ағазының салаала-
ры алтында өзіп, күстіг полибысхан.

Чүс чыл иртіп парған. Өсметкен дуб, тізең, парбах са-
лааларын чая тастап, тигірге читіре өскен.

ИРЕН ПАЗА СУҒ ЭЭЗІ

Пір ирен палтызын суға түзірібіскен; чобағда чар хазында одырып, ылғап сыххан.

Суғ ээзі, аның ылғапчатханын истіп, аны тың аяп парған. Суғ түбінең алтын палты ағыл киліп сурча.

— Пу синің палтың ма?

Ирен тіпче:

— Чох, мини нимес.

Суғ ээзі пазох пір кұмұс палты сығар килген:

Ирен тіпче:

— Минің палтым нимес.

Анаң суғ ээзі анын палтызын сығар килген.

Ирен өрін парған:

— Мына мынзы минің палтым.

Чойланмаан ұчұн, суғ ээзі ағаа ұс палтыны прайзын сыйлап пирген.

Ибге киліп, ирен хончыхтарына ол палтыларны көзідіп, хайди полғанын прай чоохтап пирген.

Анаң паза пір ирен ідөк идерге сағына тартып алған: суғ хазынзар парып, палтызын өнетін суға кире тастабызып, чар хазында одырып, ылғап сыххан.

Суғ ээзі, алтын палтызын сығар киліп, сурған:

— Пу палты сини бе?

Ирен, өрін парып, хысхырған:

— Мини, мини!

Суғ ээзі ағаа алтын даа палтыны, поэнының даа палтызын пирбеен. Чойланмазын паза.

ЧАРХАНАТ

Хачан-пурунда хустарнаң аннарның аразында улуг чаа полтыр. Чарханат анзыларына даа, мынзыларына даа хозылбаан. Хайзылары ла азар ни тіп сағыпчатхан. Пастап

хустар аңнарны сох париғаннар, анаң чарханат, хустарға хозылып, оларнаң хада учух чөрчен, позын „мин хуспын“ тічен. Че соонаң аңнар хустардаң азып париғаннарында, чарханат аңнарға хозыл парған. Ол аңнарға поэның тістерін, азахтарын, имчектерін көзіткен. „Көрінер,—теен,—мин аңмын, аңнарға хынчам“.

Ол чаада соонда хустар чиненнер. Андада чарханат пазох хустарға хозыларға иткен, че хустар аны хыя сўрібіскеннер.

Паза аңнарға даа хозылчаң ондай чох полған. Ана ол тустаң пеер чарханат подвалларда, агас кўнўрлерінде чуртапча, аар-пеер учух парарға итсе, пўрўнкі полыбысса ла учухча. Ана ол сыынаң аңнарға даа, хустарға даа хозылбинча.

ДЛЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Толстой Лев Николаевич

ДЛЯ ДЕТЕЙ
СБОРНИК

Перерисовки художника *Д. П. Черепанова*

Переводчик *А. М. Кызлаева*

Редактор *Н. Е. Тиников*

Художественный редактор *А. П. Масленников*

Технический редактор *А. А. Самрина*

Корректор *А. С. Килижекова*

Сдано в набор 4 июня 1963 г. Подписано к печати 29 октября 1963 г. Формат бумаги 70×92¹/₁₆.
Печ. л. 4. Уч.-изд. л. 3,54. Тираж 500 экз. Цена 13 коп. Заказ 4274.

Хакасское книжное издательство, г. Абакан, пр. Ленина, 70.
Хакасская областная типография, г. Абакан, Хакасская, 56.

100445

Паазы 13 ахча.

ХАКАСИЯНЫҢ КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
АБАКАН — 1963